KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXII évf. 1897. Május—Junius. 3-ik füzet.

Vallási és egyházi reform.[1]

A nem reformált hit kizárja a tudományt. Egész szelleme ellenmondásban áll a tudománynyal. A credo quia absurdum elvéhez oly csökönyösen ragaszkodik, hogy még a közvetítés gondolata is lehetetlen. Az újított hit más viszonyban áll a tudományos haladással. Nem zárja ki azt, sőt követeli. A csalhatatlanság hamis álláspontja távol áll tőle. Az ember és Isten, mint gyermek és atya közötti viszonyt, mit Jézus állított fel, a hit megdönthetetlen alapjának tekinti. De e viszony nyilvánulási formáiban, a cultusban és életben, a szervezetben reméli, hogy tökéletesebbet is alkothat. Jól tudja, hogy a reformatiónak sok oldalon hiányai vannak. A haladó idő tudatra kelti a szükségleteket, hiányokat s ad külső és belső eszközöket kielégítésükre, elenyésztetésükre.

A zürichi egyetemen a bölcsészet tanára a vallási reformról tartott eléadásokat. Annál a meleg és rokonszenves érdeklődésnél fogva, melylyel az angol és amerikai s velünk magyar unitáriusokkal szemben viseltetik, a legodaadóbb figyelmünket érdemli meg. De ettől eltekintve is az a vallásossággal párosult mély tudomány, mely e gondolkodót oly kiválóan jellemzi, a vallásos világnézetnek az a meggyőző ereje, mely a modern élet sokféle alakulata között a keresztény vallásos eszme működésének oly jelentékeny helyet követel, a meggyőződésnek az a bátorsága, a mely nem riad vissza az egyházi maradiságtól oly sokszor kárhoztatott reformoktól, a mely az őszinte hit erejével hirdeti elveit, mindezek jelentékeny helyet biztosítanak a zürichi egyetem bölcsészettanárának a protestantismus jelenkori történetében s első sorban mi nagy lelki örömmel vehetjük tudomásúl a küzdelmeink s elveink iránti rokonszenv ilyen nyilvánulását. Hogy az ajánlott reformok megvalósulását maga szerző sem várja egyhamar s hogy könyve katholikus részről valószínűleg heves támadásoknak lesz kitéve, az a gondolkodó ember előtt az ő érdemeit a legkevésbé sem érinti.

[1] Dr. Johannes Kreyenbühl, Die Nothwendigkeit und Gestalt einer kirchlichen Reform. Freiburg und Leipzig, 1896.

Az eléadások 1895/96-ban tartattak. A tíz közűl a két első a történelem vezetése mellett a vallásos eszme folytonos haladásáról, hullámzásáról, most hanyatlásáról, majd emelkedéséről elmélkedik, kitüntetvén itt-ott elég érthetően szerző vallásbölcseleti álláspontját. Ez az első történeti, kritikai rész, melyhez a második úgy viszonylik, mint az érem egyik oldala a másikhoz. A három utolsó előadás az építés munkája telve tervekkel és javaslatokkal. Amazok a fejlődéstörténet vezetése mellett a reformok szükségességéről igyekeznek meggyőzni. Ezek adják a reform módjait, alakját.

Hogy mindjárt kezdetben tisztába jőjjünk álláspontjával, mondjuk ki bátran, hogy az nem áll messze az unitárismustól. Ez álláspontról két ellenséggel küzd a valódi keresztény szellem nevében, a jelenkori inhumanus egyházzal és a modern szellemmel, a hierarchia daemonismusával s a jelen cultur-optimismusával. A katholikus hierarchia, a mely 1870-ben csalhatatlanságát (infallibilitas), az az irreformibilitasát a világ előtt proclamálta, ezzel szellemi halálát is kihirdette s most már ahhoz a ponthoz érkezett, a melyen utolsó és legerősebb támasza az ördögökben való hit, azoktól való félelem s azoknak cultusa (247. l.). »Hogy minő tényleges hatalmat gyakorolt az egyház daemonismusa még a reformátorokra is, legvilágosabban látszik Kálvinnál, kinek dogmatikájában és egyházi szervezetében a zsidóság sötét, fanatikus, vakbuzgó, kárhoztató szelleme a római jognak kemény, hajthatatlan, de szervező szellemével oly szövetségre lépett, a mely sokkal inkább katholikus, mint keresztény jellemű és Servét irtóztató kivégzésében a daemonismusnak igazi mesteri példáját nyujtotta« (243. l.)

A másik ellenség, melylyel szemben ékesszolásának minden fegyverét, tudományának egész készletét s vallásos meggyőződésének egész erejét csatába viszi, az általa ú. n. cultur-optimismus. Később részletekre is kiterjedünk. Most legyen elég álláspontját csak egy példával megvilágítani. »Meg vagyunk győződve, — úgy mond — hogy a természettudományoknak minden haladása a hit igazságát mind kétségtelenebbül ki fogja mutatni, hogy a természetnek egysége, alapja, állománya, törvényei, czélja egyedül az absolut és egyetemes szellem lényében és életében van. S ha a fejlődéstan a természeti élet ismeretében még annyira halad is, el fog jutni mégis egy oly ponthoz, a hol természeti okokból minden fejlődésnek vége van és egy más nemű ok egy egészen más »fejlődést« alapít meg, mint a minő a természeti életen belől lehetséges« (126. l.).

Kisérjük most fejtegetéseit, emeljük ki vezető gondolatait, a melyek megértetik reformterveit, javaslatait. A vallásos élet haladása

az egész emberi élet haladását jelenti s ha a világtörténelem mutat valódi haladást, az lényegében csak vallásos lehet. De ez a haladás nem úgy értendő, hogy az alsóbb s kevésbé tökéletes vallások el tünnek s helyöket tökéletesebb vallások foglalják el, hanem az egyes fokozatok egymás mellett mindíg képviselve vannak s lesznek. A haladás méreteit, menetét és törvényeit mutatják a fejlődés főbb fokai. Az első fok, a mennyire a történelem világításánál az ősidők homályába bepillanthatunk, az u. n. *természeti vallás.* E fokon minden természeti lény, az egész természet valami isteni. Ez »a természet pantheismusa«. E felfogásban igaz az, hogy isten az egység a sokságban, teremtő, rend, mérték, magától való. Másik igazság a lélek halhatatlansága, a mely minden természeti vallásban benne van. Az emberi szellem túlmegy a természeten s a léleknek az istennel való közösségét állítja. Második fok a *dualisticus monotheismus.* Az élet folytonos harcz a gonosz szellem művei és befolyása ellen. A harmadik a *brahmanismus*, a negyedik *a görög — római humanitas pantheismusa,* az ötödik a *zsidó dualisticus monotheismus.* Ez az első erkölcs-vallás (Moralitätsreligion), melynek legmélyebb vallásos motivuma a gonosz s az ettől való megváltás isten által. Isten és ember nem lépnek egymással benső viszonyba. „Minden vallás életere", az isteni szellemnek az emberivel való közössége megszünt. A zsidóságnál az isteni szentségnek ez a tulzott felfogása nemcsak elméleti hit, hanem cultusukban és életükben is végzetes következményekkel járt. Létre hozta a papságot, áldozatokat, azokat a külső tisztasági ceremoniákat, azt a vallási fanatismust, mely a zsidót vallása rabszolgájává tette, érzékét a többi emberi javak iránt, minők tudomány, művészet, állam, eltompította. „Nem a római hadak pusztították el a zsidó birodalmat, hanem az a vallásos fanatismus, mely a nemzetet sektákra és pártokra osztotta, a kibékülést a humanismus szellemével visszaútasította, a nemzetet önámításában és gőgjében feláldozta annak a csalképnek, hogy ő az egyedül választott nép" (21. l.). Ez a monotheismus egy nép vallása volt. El kellett tünnie, hogy mint világvallás jöjjön megint felszínre. Ezt az utolsó haladást a *kereszténység* mutatja.

A keresztény vallás tökéletes vallás. A zsidóság nem ismerte el a többi vallásokban az igazat. Hiányzott belőle a természeti vallás hite, a természetnek mint isten saját életének vallásos felfogása a világ nagy ellentéteinek dualisticus hite, a brahmanismus mystikájának és theosophiájának mélysége és bensősége, az antik szellem humanismusa, az embernek az Istennel való teljes közössége, a mindent átölelő keresztény ἓν καὶ πᾶν, isten atyasága, az emberiség fiusága,

melynek rendeltetése, hogy az atyának tökéletes szeretetét az általános emberszeretetben megvalósítsa. Jézusnak az isteni atyában való hitében az igazságnak minden eleme, a régibb vallásokban elszórt minden fénysugár össze van gyűjtve. A Jézus istenfiuságában ki van fejezve az az új, legnagyobb és örök igazság, hogy a vallásos ember benső és valódi életközösségben él istennel, azaz isten — ember. „Én az élő Isten fia vagyok", a zsidóság és pogányság vallását ezzel az emberiség vallása váltja fel. Ez az utolsó és legfőbb haladás, melyen túl nem vezet út, Nem gondolható oly vallásos haladás, mely az embernek magasabb, tökéletesebb viszonyát állíthatná fel, mint a mely az istenfiuságban van kifejezve. Ezt a igazságot csak az a modern szellem tagadhatja, a mely azt tanítja, hogy a vallás olyan álláspont, melyet az emberiség meg fog haladni s a vallást, mint embernek Istenhez való viszonyát, a humanitas azaz az embernek embertársához való viszonya fogja pótolni. Ez a nézet ma nagyon el van terjedve. Oka az, hogy a kereszténység lényegét összetévesztik az egyházi, dogmatikai kereszténységgel, a keresztény egyházak mai formáival. De hát a keresztény vallás elve nem a megállás, nyugalom, hanem a haladás. Ez pedig ki van zárva, ha a keresztény szellem tartalma, ereje, értéke, hatalma valamelyik történeti alakjához fűződik. Mert így nem válhat az emberiség minden életviszonyát fokozódó mértékben átható éltető, átalakító normává.

A tiszta keresztény szellem nemsokára zsidó és pogány elemekkel vegyűlt. Az első egyházak tisztán charismatikus szervezetét, vallás — erkölcsi közösségét a római világállam szelleme hivatali és állami egyházzá változtatta. A pogány cultust pogány dogma követte. „Mintha a pogány szellem csak e pillanatra várt volna, hogy az emberiséget teljesen meghóditsa. Egy új Olympus, egy új Pantheon emeltetett s abban az egész ker. előti kornak minden istensége összegyüjtetett" (37. l.). Épen eljött az ideje a reformationak, a mely a keresztény szellem győzelmét jelenti. Programmja az isten országának megvalósítása e földön, az emberben szunyadó erők, hajlamok és szükségletek kifejtése a vallásos szellem által, a ker. humanitás megalapítása, a mely az emberi élettörekvések minden alakzatát, a házasságot, családot, államot, művészetet, tudományt, társadalmi életet, munkásságot és élvezetet, életet, szenvedést és a halált vezeti és áthatja. „A kath. papi egyház hatalmát mindörökre megtörte s a népeket a kereszténységnek s minden emberi jólétnek legveszélyesebb és leggonoszabb ellenségétől megszabadította". (40. l.).

De a reformatio nemcsak rombolt, hanem épített is. A papi

állam megsemmisítése által létrehozta a modern *polgári, jog- és culturállamot.* „Bátran állíthatni, hogy a reformatió nélkül, azaz a papi egyház, egyházjog, pápai mindenhatóság megtörése nélkül ma nem volna modern állam, alkotmányos jogállam, culturállam, törvény előtti szabadság és egyenlőség s solidaritas a polgárok egyenlő gondozásában; építette továbbá az egyházi életnek egy saját alakját, mely a hit, cultus és erkölcsi élet közösségén, az egyetemes papság keresztény eszméjén, istennek lélekben és igazságban való imádásán, az emberi szellemnek istennel való benső és közetlen összeköttetésén alapszik." A tudományos világismeretnek új lökést adott. A reformatio nélkül nem volna tudomány a mai értelemben, miként nem volt a középkorban az igazságnak, csak a papságnak szolgáló tudomány.

De semmi emberi nem tökéletes. A reformatiot is a haladó fejlődés álláspontjáról kell néznünk. S itt el kell ismernünk, hogy a reformatorok nagyon fontos pontoknál nem fejezték be munkájukat, félmunkát végeztek. Luther a reformatio alapelvét a kath egyházzal szemben nem vitte keresztül következetesen, sok kath. elemet megtartott. A szt. háromság, az egyedüli isten-ember, a megváltás, a szt. írás csalhatatlansága, az úrvacsora, mindezek Luther értelmében lényeges kath. vonásokat foglalnak magukban. „A reformatorok függése a régi egyházi dogmától egy ponton sem volt erősebb és végzetteljesebb, mint a Jézus istenségének dogmájában." Ez a tan egyenesen és feltétlenűl ellenmond Jézus személyes, vallási tudatának, ki az Istent sokkal mélyebben tisztelte, semhogy eszébe juthatott volna, hogy magát istennek tartsa. Ellenmond az istenfiúság általa hirdetett tanának, melynek lényege az, hogy az ember a legbensőbb fiúi szeretetben egyesűl Istennel.

A reformatio utáni időszak az egyházi kereszténység képviselői jóvoltából a középkornak puszta ismétlődése. De a bölcseleti szellem az élet összes ágazatainak teljes átváltoztatásához kezdi rakogatni az alapokat. Ez az a modern szellem, melynek iránya és törekvése az, hogy az életet és emberiséget emberfeletti motivumok és értékek segítsége nélkül kialakítsa, az istent magában a természetben és emberben kutassa és megtalálja. Ez a modern szellem az egyházi kereszténység ellen támadt s ez viszont annak haladását mindenkép akadályozni törekedett. „Az a szellem, amely Spinozát a zsinagogából kitaszította és életét fenyegette, az üzte el Wolffot Halleból, az harczolt Lessing türelmes és humanus kereszténysége ellen, az rendszabályozta meg Kantot az erkölcsi kereszténység védelmezéseért az egyház hité-

vel és a babonával szemben, az űzte el az „atheista“ Fichtét állásáról, az fújta a végitélet harsonáját Hegel felett halála után.“ (54. l.) Az angol, franczia és német felvilágosodás lényegében nem egyéb, mint a modern szellem tiltakozása az állandó és reactionarius egyházi kereszténység ellen; oly kisérlet, mely a kereszténység örök igaz és elpusztíthatlan lényegét új alakokban akarja alkalmassá tenni az életre. De a felvilágosodásnak ép oly kevéssé van igazi vallásos érzéke, mint az egyháznak, a mely ellen harczol. A német felvilágosodás viszonya a valláshoz azonban bensőbb, igazabb. A modern szellem történetében új korszakat jelöl, melynek czélja a reformatorok megkezdett művét befejezni, egy keresztény humanitasnak, vagy humanus kereszténységnek alapjait lerakni. E kort Lessing nyitja meg, teljesen keresztény, protestans szellemben. Nem a vallást támadja, hanem a theologiát. Általa a ker. vallás lényege nemesebb tartalommal gazdagodott. Lessinggel egyezik Herder abban a pantheistikus színezetü protestans felfogásban, a mely az embert és a természetet mint az isteni szellem nyilvánulását fogja fel. A vallás tartalmát emberibbé s ezért érthetőbbé tette. A biblia s különösen az ó szövetség tudományos felfogása vele kezdődik. A felvilágosodás és humanismus e törekvései Kant bölcseletében összpontosúlnak, melyet a német idealis, metaphysikai, vallásbölcseleti elmélkedés folytatott tovább s melynek alapjában csak az a törekvése, hogy oly világnézetet alapítson meg, a mely szerint a kereszténység lényege helyesen felfogva az emberiség fejlődését biztosítja.

Mindezek a törekvések nem tudták az egyházat a valódi ker. szellemnek megfelelően átalakítani. A kath. hierarchia döntő ütközetet vív s a jövő kérdése az, hogy a ker. emberiség szelleme vagy a hierarchia hatalma lesz-e erősebb? Itt sajnálattal kell megvallani, hogy a reformált egyházak sem értik „a helyzet komolyságát, a feladat lényegét és nagyságát s azt a programmot, melyet a ker. emberiség szelleme követel.“ Még oly formákba vannak szorítva, melyek a kereszténység szellemével ellenkeznek s mint a középkor maradványai s az emberi gyöngeség tanui, hivatásuk betöltésében akadályozzák. Hiba az is, hogy a prot. egyházak annyifelé szakadtak. A hivatalos theologia a bölcselettel szemben közönyös, sőt elútasító. Innét van, hogy a ker. ember életét a tudományos törekvésekkel és eredményekkel nem lehet összhangzásba hozni. Pedig a kereszténység nem teszi fölöslegessé a bölcseletet, mert az egész embert, tehát az ismeretet és tudást is magában foglalja. Az igazi kereszténység nem követel gondolkodási tunyaságot

és tudatlanságot, sőt követeli a tudást, mert ezzel is a kereszténység egyetemes s mindent átfogó életbecsét igyekszik bizonyítani. A dogmatikai hit ellenmond a vallásos szellem szabadságának és haladásának s a hivatalos egyházi theologia a tudományos világnézet fejlődésének. Ehhez jő még az államjogilag szervezett egyház, mely sem a modern állam, sem a vallás, sem a kereszténység lényegének nem felel meg. Ez a ker. szellem hatékonyságát érzékenyen csökkenti s megszüntetése a ker. humanitas főkövetelménye. Az állami egyház oly ügyek gondját bizza az államra, melyekre ez nincs híva és képesítve s oly viszonyok felett dönt és itél, melyek felett jogi elvek szerint itélkezni nem lehet. Összevegyíti a vallási és világi érdekeket s midőn az állam egyetlen vallás képviselőjeként tünik fel, árt tekintélyének s előjogos osztályokat teremt. A vallási viszony ember és Isten között teljesen szabad és személyes, tehát képtelenség még gondolni is, hogy ezt a viszonyt az egyénre valamely hatalom ráparancsolhatja, ráerőszakolhatja. A vallás lényege kizárja a jog fogalmával járó kényszernek még gondolatát is. Az állami egyház tarthatatlan állapotokat teremt. Nemcsak hogy kizárja a nőt az egyházi élet külső és belső munkájából, hanem a férfiak személyes részvételét is gyöngíti és bénítja. Fizeti a lelkészeket, fenntartja az egyházi épületeket s ez által felmenti az áldozatoktól, melyekben pedig a vallásos élet energiája és őszintesége első sorban s hathatósan nyilvánul. S hogy e terheket a nép az államra szereti hárítani, az bizonyára nem az élő vallásosság jele s e tekintetben sokkal magasabb n állanak az u. n. sekták, melyek életüket államsegély nélkül, önkéntes adományokból tartják fenn. Ehhez járúl még az, hogy az egyház igazgatása és szervezete lényegében administrativ, bürokratikus, hivatalos, nem charismatikus, vallás-erkölcsi s így nem teremt igazi vallásos közösséget.

A fejlődés ellentétes áramokat idéz elé, ez ellentéteknek egész merevségökben ki kell fejlődni, s az emberiségnek ez ellentéteket meg kell haladnia, hogy magasabb fokokra juthasson. Az új kor szelleme eltávozott a ker. élet szellemétől s rányomta bélyegét a közélet minden alakzatára. E modern szellem lényegét és irányát meghatározni nem könnyű dolog. A nagy tömegben a ker. szellem hiányát modern szellemnek nevezni nem helyes. Mert egyháziasság és vallásosság nem azonos dolgok. Amerikában pl. a legmodernebb szellem legfurcsább jelenségei s az egyháziasság szépen megférnek egymás mellett. Atheismusnak nevezni e szellemet sem helyes. Mert a tudományos atheismus csak keveseken észlelhető, a tömegen nem. Aztán elég közönséges dolog, hogy az elméleti atheista az élet gyakorlati vallás-erkölcsi

követelméyeinek jobban megfelel, mint a ki hitével dicsekszik. Hol keressük tehát e szellem lényegét? A kereszténység kizárólag az ember üdvére vonatkozik. Ez a legfőbb érték. S az a valódi keresztény, kit életének minden nyilvánulásában ez a legfőbb norma vezérel. A modern szellemnek más az eszménye. Ez a tökélynek legmagasabb fokát, az élet becsét és rendeltetését az összes emberi cultur-munka fokozatos emelésében látja, a melynél eltekint emberfeletti erő segélyétől s az emberiség földöntuli czéljaitól. Az emberiség e culturális munkával reméli, hogy eléri a boldogságot, saját erejével, a vallásos meggyőződés és remény kizárásával. Ezzel adva van a ker. és modern szellem lényege, ellentéte. Az emberi élet alakításában a kereszténység vallási motivumai elvesztették mértékadó erejöket. A tudományban a theologia és a bölcselet állandó és terméketlen ellentétben állanak s a ker. életnézet régen elveszítette erre meghatározó befolyását. A modern szellem itt is más irányokban halad s a technikai és gazdasági munkában van kifejlődésének tetőpontján. De a ker. szellemet a modern culturalis mozgalmakkal egyszerűen ellentétbe helyezni, még sem lehet. „A modern culturalis élet minden jelensége és alakulata, a mennyiben az emberiség valódi haladását jelentik, vagy hozzávezetnek, nem állanak ellentétben a kereszténység szellemével, a mely minden valódi haladást, az emberiség legfőbb szellemi, ethikai és vallásos culturáját megalapítja“ (92. l.). Az ellentét csak ott kezdődik, a hol a modern szellem a kereszténységet teljesen figyelmen kívül hagyja, elnyomja, nem enged befolyást neki s vallási motivumoktól és tekintetektől függetlenül igyekszik megalapítani a földi cultur-boldogság országát. A modern embernek nincs ideje nyugalomra, magába szállásra. A természettudomány a világot Isten nélkül mutatja neki. A technikában lelketlen gépeket lát. A fárasztó munka őt is géppé teszi. A harcz a létért letöri szelleme szárnyait. Marad-e ideje, hogy az örökkévalóról, a minden dolgok ősforrásáról, az emberi élet földöntúli rendeltetéséről elmélkedjék? Mennyire érthetetlen lehet az erkölcsi alázatosságról szóló predicatio egy nemzedéknek, a mely oly nagynak, oly hatalmasnak képzeli magát! A hős, az eszme martyrja, az idealista, az önzetlen, ki eszményekért tud működni, szenvedni, áldozni, a modern átlag-ember előtt rajongó, utopista, szánalomra méltó bolond. A modern szellem szereti azt, a mi maga: az átlagot, a középszerűséget, engedékenységet, simulékonyságot, jellemtelenséget, az egyéni jellemvonások eltünését, közlékenységet, divatot, illemet, a szellemi nivellement-t, hódolást a nap bálványai előtt, a közvélemény cultusát, a sablont, a forma zsarnokságát. Az „egyesületi egyének“

(Vereinsindividuen) klasszikus kora ez. A kereszténység a szeretet vallása s a modern szellem, bármily gazdag egyesűletekben, oly szegény igaz szeretetben!

Így hát a vallásos élet követelményei és a modern szellem fejlődése egymásnak lényegesen ellenmondanak s egymással összeegyeztethetetlenek. Ám azért a modern szellem eredményeit tagadni esz telenség volna. Ez eredményekben a humanitas csirái bontakoznak, a mely az élet elválasztó sorompóit ledöntögeti. De ez elismerés nem azt jelenti, a mit a civilisatio optimistái vélnek, hogy e haladással az emberiség rendeltetése el van érve. A culturoptimismus állítása alaptalan és soha meg nem valósítható ámítás, mert a cultura földi czélját a vallásos szellem kiirtásával gondolja elérni s feledi, hogy a modern szellem jogos és keresztényi iránya a jelen socialis mozgalmaiban vallásos és keresztény szellemtől nem áthatva. S ha igen sok téren szivesen elismerjük is a haladást, a vallás-erkölcsin legalább abban a mértékben nem constatálható. A vallásos élet terén, a mint az előbbiekből látható, mély hanyatlás korát éljük. A mi haladás erkölcsi téren észlelhető, az nem a cultura eredménye, hanem azé a keresztény szellemé, ami még megmaradt bennünk. „A természeti és erkölcsi bajok, szegénység, szenvedés, szükség, betegség eltávolítására irányuló társadalmi rendszabályok erejüket és hatásukat tudtunk szerint nem a Darwin-Spencer evolutio elméletéből, hanem a megváltó szeretet keresztény szelleméből merítik.“ (103. l.) Egy rakás baj a haladással nem szünt meg, sőt minden lépés előre a bajoknak új forrásává lesz. Túlzás nélkül állíthatni, hogy a modern gazdasági fejlődés több emberáldozatot követel, mint a legvéresebb háborúk. Az állam, társadalom s egyesek fáradozásai, az egész socialpolitikai törvényhozás, a szeretet tevékenysége nagyrészben csak arra irányul, *hogy begyógyítsa azokat a sebeket*, melyeket a modern cultura fejlődése az emberi nemen nap-nap után üt. S valóban furcsa egy optimismus haladásnak tekinteni ez intézkedéseket, holott lényegileg nem egyebek, mint harcz a cultura egyoldalú haladásával járó bajokkal és visszaesésekkel.

Másfelől a cultura valódi értékei sem oly természetűek, hogy az embert teljesen kielégítenék. Lélektani igazság, hogy a szükségletek kielégítésével a vágy tárgya veszít becséből. A kielégítéssel a szükségérzet nem mulik el, de kisebb a lehetőség, hogy változatosság és fokozatosság tekintetében vágyainkat kielégíthessük. Innét aztán a fásúltság, blazirtság, elégedetlenség, életuntság, a sok öngyilkosság, e korunkat annyira jellemző tünetek. Az öngyilkosságnak nagy része közetlen következménye culturánknak, a mely mindíg

újabb szükségleteket teremt, a meglevőket fokozza s nem tudja kielégíteni. Lélektani botlás azt hinni tehát, hogy culturánk érzéki szükségleteink kielégítése által valaha a teljes megelégedés és boldogság állapotát elő tudná teremteni.

Ez a kép lényegesen akkor sem változik, ha a tudomány és művészet fejlődését tekintjük is. Mert Rousseau vádja sokban igaz, hogy a tudományos, aesthetikai, irodalmi és művészeti haladás az ember boldogságát nem tudja megalapítani. Nemcsak azért, mert exclusiv és aristokratikus természetüknél fogva csak keveseké s mert a bajt nem tudják megakadályozni, hanem azért is, mert kétes jók, mint már Sokrates megmondá s vissza lehet élni velök. Minő becse és értéke is van az oly tudománynak, mely a vallási alapfogalmakat megsemmisíti, a vallásos és erkölcsi élet egységét felbontja, az élet nagy és általános kérdéseitől elfordul, s az emberi élet semmiségét hirdeti?

De a cultura fogalma is lehetetlenné teszi a boldogság elérését. Mert a haladás vagy végetlen, vagy határolt. Amott a fejlődés czélja elérhetetlen, s haladásról beszélni értelmetlenség. Ehhez közeledni, vagy ettől távolodni nem lehet. Sőt egyes fejlődési fokokról is csak úgy beszélhetnénk, ha az egészhez való viszonyukat s így értéküket meghatározhatnók. Ha pedig a határolt fejlődés boldogságát veszszük, mit jelent az a végtelen kisebbség, mely azt eléri, a többséggel szemben, mely még meg sem közelíti? Lehet-e czélúl kitüzni azt, a mit csak egy elenyésző kisebbség érhet el? Oly eudaemonismus ez, mely az Isten szeretetében vetett hitet s az erkölcsi világrendet megsemmisítené. Elérhetetlen utópia és illusio, melyért az elérhető életczélt hanyagolnók el.

Minden haladás lényegében vallásos, mert feltétele a vallásos szellem ereje. A haladás tetőpontját, mint kimutattuk, a kereszténység jelzi. Tehát a végtelen haladásnak annyiban van vége, hogy a haladás a kereszténység lényegén túl sohasem mehet. Nem a haladást szünteti meg, csak vég- és czélnélküliségét. A cultura optimistái szerint e fejlődésben az egyén élete semmi s a végczél boldogságában kevesen részesűlnek. De nem az egyén van a fejlődésért, hanem megfordítva s legfőbb életczélját minden egyén elérheti.

Eddig a kritikai, történeti rész. Az eddigi előadások kimutatták az egyházi élet mai alakjainak, állapotának tarthatatlanságát, hiányait, fogyatkozásait s a reform szükségességét. A következők az építés munkáját, a terveket, javaslatokat tartalmazzák. Azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy milyennek kell lenni az egyháznak, hogy a val-

lásos élet követelményeinek megfelelhessen s minő szervezeti lépéseket kell tenni, hogy czéltudatosan haladhasson feladata megoldásához. Reformjai *a hit, cultus és a szervezet* körét ölelik fel, azokra vonatkoznak. Theologiai álláspontja, vallási nézetei itt nyernek határozott kifejezést.

Valamely vallási társulatnak első ismertető jele a *hit*, vagy a *hitvallás*. Ez „a vallásos, tehát a ker. szellem és élet lényegére, tartalmára és becsére vonatkozó meggyőződések összege". A hit lényegesen az egyén dolga, de az egyén nem izolálva áll, hanem a vallásos élet közösségében. Ez az új hit, melyet sem új vallás, sem tudomány nem pótol, a *keresztény hit*. Nem új vallásról, nem új hitről, nem új evangeliumról van tehát szó, hanem a ker. hit újra épitéséről és fejlesztéséről. Nem észvallásról a deismus értelmében, nem a szabad gondolkodók vallásáról önkényes elvonásaikkal, nem Schelling vagy Hartmann bölcselmi vallásáról, nem a concret monismusról, melyek a történeti kereszténység helyére lépnének.

A hit lényege az, hogy mit nevez az ember istennek. A vallásos ember csak Istenben hisz. Sola fides annyit jelent, mint solus deus. „Babona tehát a történeti Krisztusban, a bibliában, egyházban, pápában stb. hinni, mert ezek a hitet legjobb esetben csak közvetítik" (119. l.). Ez a hit isteni *kinyilatkoztatás* dolga, a mi minden tudományos ismeretet fölűlmul s ezért a tudományra nézve titok, *mysterium*. De az isteninek csak bizonyos alakja tárgya a kinyilatkoztatásnak. Ez a tudományt nem szünteti meg, csak azt jelenti, hogy az isteninek ez az alakja a tudományra nézve megismerhetetlen. A tudomány nem összege mindannak, a mi van s nem egyedüli forma, melyben a valóság az embernek hozzáférhető. A vallásos hit csak azzal a tudománynyal van ellenmondásban, a mely azt állítja, hogy ő minden s mindent megismerhet. Ha a vallásos hit a tudománynyal ellentétben állana, akkor az érzelem, akarat, jó és rossz, a képzelem, a szép világa, sőt minden valóság a tudáson kivül is ellenmondana, mert ezek a tudományra vissza nem vezethetők. A vallás Isten és ember közötti viszony lévén, az ember részes mindabban, a mi Isten lényét teszi és Isten abban, a mi ember lényét teszi (*theanthropologismus* v. *pantheismus*). E hitvallással ellenkezik a *szent háromság tana*, a mely visszaesést mutat a polytheismusba s a hellenizáló mythologia productuma. „*A keresztény hit unitárius, nem a zsidó, vagy mohamedán monotheismus, hanem a keresztény unitárismus értelmében, a mely a pogányság, zsidóság és kereszténység igazságának legfőbb vallásos synthesise*". (129. l.). A szt. háromság tanával esik a *Jézus istenségének* tana is (christologia). A keresztény hit tartalma titok,

mysterium lévén, hisszük a *csodát*, de ez kizárja az *egyházi csoda* fogalmát. Ez csodajelekből (τέρατα, prodigia, portenta) áll, megszünteti a természet és ismeret törvényeit. Mint Tertullianus mondá: credibile est, quia ineptum est. Nem egyes jelek, hanem Isten, a hit igazságai, az ember és természet élete a valódi csodák.

A *cultus* (IX. előadás) a vallási közösség alakja. De a közösség nem feltétlenül szükséges. Hiszen a vallásos érzelem legközvetlenebb kifejezése az imában nincs e közösséghez kötve, sőt a magányt keresi, miként Jézus példája mutatja, „A legnagyobb szükségben és a legnagyobb boldogságban az ember mindíg egyedűl van s ez az egyedüllét épen a legintensivebb együttlét Istennel". A cultusnak csak viszonylagos becse van, mert ez a hittől és kinyilatkoztatástól függ. Hol ezek iránt hányzik a fogékonyság, ott a cultusnak nem nagy az értéke. Aztán a cultus nem is önczél, csak eszköz a czélhoz. A czél pedig: az egyetemes isteni ember, Isten feltétlen szeretetének megvalósulása minden emberben, isten közössége minden emberrel, az emberek közössége egymás közt az isteni közösség által, mit Jézus isten országának nevezett.

A cultus *lyrai — aesthetikai* oldala a *közös ének és ima*. Czélja a kedély előkészítése, kedvező vallásos hangolása. Ezért az ima nyelve egyszerű, keresetlen, közvetlen. A mi e lyrai elemek reformját illeti, a cultus vezetőitől mindenek előtt követelendő, hogy egyéni érzelmi világukban az Isten félelme és szeretete oly erővel nyilatkozzék, mint Krisztusban, hogy emelkedjenek a ker. hit és kinyilatkoztatás magaslatára Több változatosság követelendő az énekekben és az imaformákban s ekkor megszünik a küiső forma (Formelwesen, Formelcultus) túlságos cultusa. „A cultus vezetőknek a nagy, a szabad, a szellemes, az igazi krisztusi szellemtől áthatott unitáriustól, Parkertől kellene példát venniök, kiről legujabb életirója (Altherr) azt mondja, hogy imái valódi ihletések voltak". (162. l.).

Második eleme a cultusnak az *elbeszélő-tanitó,* a predicatio, Isten igéjének hirdetése, melynek czélja a legfőbb igazság megismerése. Előnye az ima felett az, hogy nemcsak érzelmeket és hangulatokat, hanem igazságot fejez ki, de hátránya az, hogy csak a lelkész egyéni vallásának kifejezése s a község vallása nem jut benne kifejezésre, mint a közös énekben és imában. A mi a cultus ez elemének reformját illeti, a ker. egyháznak egészen más predikatorokra van szüksége, mint a milyen a mostaniak többsége (172. l.), hogy a predicatio is más lehessen. Itt nyilik igazán fontos szerep a papok nevelésre hivatott köröknek. Ki kell lépni a papi állás kizáró műveltségéből, a kereszténység szelleme kell, hogy áthassa a papokat; általános

humánus, mindenek előtt bölcseleti képzéssel egyesíteni a humanitás és kereszténység szellemét. Ez korunk legelső és legsürgősebb követelménye. Parkereket és Channingeket kell nevelni. Utóbbiról mondja Ströhlin: l'idéal du pasteur protestant au dix — neuvième siècle.

A harmadik eleme a *drámai*, a cultusnak az a része, a melyet tulajdonképeni *mysteriumnak*, vagy *szentségnek* neveznek. A kath. egyház számukat önkényesen hétre, a prot. ép oly önkényesen kettőre, a keresztelésre és úrvacsorára szorította. A fennálló cultusformák közől szerző elveti a christolatriát, a mely szerint a történeti istenember a cultus eszközéből, vehiculumából annak tárgya lesz. E szempontból a *keresztség* u. n. szentsége elavúlt és jelentés nélküli cselekvény. A gyermek keresztelése teljesen pogány alakulat s protestans szempontból, a mely a hitnek a szülők és keresztszülők által való biztosítását és képviseltetését elveti, teljesen tarthatatlan. A keresztelés helyébe lépjen a confirmatio. Részben christolatrikus-jellegű az *úrvacsora* is, amennyiben t. i. külső czeremoniákkal jár. „Ideje már a reformatio művét ezen a szentségen is befejezni s a kenyér és bor élvezetének jelentés nélküli és elavúlt symbolikájával leszámolni (184. l.). Az úrvacsora Isten lényegének, a szeretetnek legfőbb kinyilatkoztatása. Kell tehát, hogy az ember részéről is a szolgálatra kész és magát feláldozó szeretet mysteriumává alakuljon, igazi *szeretet vendégsége* legyen, melyben a gyülekezet tagjai az áldozó, odaadó, megbékülő, megbocsátó, megváltó szeretet tényeiben egyesüljenek. Például szolgálhatnak az első keresztény gyülekezetek úrvacsorája, Jézus utolsó vacsorája. Ima, ének, predicatio Jézus halálát, mint az isteni szeretet legfőbb kinyilatkoztatását magyaráznák. Ezután következnék a lábmosás szentsége, vagy a szeretet vendégsége. Énekelnék Pál apostol felséges hymnusát (1. Kor. 13.), felolvastatnék Ján. XIII. 1—20 v. s azután a gyülekezet a szeretetnek valamely tényét végezné. Ez a viszonyoknak megfelelően egyszer adakozás lenne jótékony czélokra, szegények, betegek, árvák segélyezésére, máskor valamely egyházi czélra, egyszer viszálkodások elintézése a gyülekezetben, máskor meghasonlott testvérek kibékítése stb.

A confirmatio és úrvacsora lennének az *állandó* szentségek; ezeken kívül a *változók*, mint házasság, újszülöttek beszentelése, a mi egészen újra alakitva a keresztség helyébe lépne, halottak beszentelése stb.

A tizedik és utolsó előadás végűl az egyházi élet, a szervezet reformjával foglalkozik s egy általános összefoglalásban összegezi a reformatio hiányait s a reformok megfelelő alakjait. A hiányok a következők:

A reformátorok megkezdették a harczot a hierarchikus egyház daemonismusa, vallási romlottsága ellen a hit, a cultus és a szervezet

terén, megkezdették isten országának valósítását a ker. humanitas szellemében. De munkájukat csak tökéletlenűl vitték keresztül, mert részben ők is a középkori szellem uralma, a ker. szellem egyházi romlottsága alatt állottak. Hitvallásuk, istentiszteletük, egyházszervezetük csak compromissum a ker. reformatorikus és egyházi szellem között. Ez a félmunka lett az a végzetteljes örökség, mely az emberiség fejlődését egész napjainkig meghatározta. A hittanban részben zsidó, részben pogány mythologiai scholastika felújulására, a cultusban elavúlt, megkövesedett és jelentésnélküli formákra, a szervezetben az állami egyházra vezetett, a mely mind az állam, mind az egyház lényegével ellenkezik. Ez a félig végzett munka nem egyesítette a hitet és tudást s ezért az inhumanus egyház és a keresztényietlen humanitás harcza tovább foly, „ez a két daemona és ostora az emberi nemnek". Másfelől a reformatio örökre kitűzte a ker. szellem irányát, midőn a daemonismust minden alakjában megszüntetni s az egyetemes isten-embernek, isten országának megvalósításán munkálni törekedett. Ez irányban kell tovább munkálni. Ez a *keresztény-gnostikus-reformátorikus programm*, melynek pontjai: modern bölcselet a régi egyház dogmája helyett, keresztény gnosis Leibniz, Lessing, Herder, Kant s az utána következő német elmélkedés által, bölcseleti kritika és gnosis a dogmatika és exegesis helyett, modern állam philantropikus humanismusával, általános emberszeretet. Ez volna a *keresztény evolutio.*

A kath. (keleti és nyugoti) egyház reformra, ker. evolutiora nem alkalmas. A hierarchiára nem vár fejlődés, csak bomlás és halál. Csalhatatlanságának proclamálásával szellemi halálát is proclamálta. Utolsó és legszilárdabb támasza az ördögben való hit. Abban a pillanatban, mikor az a támasz ledől, a hierarchia egész épülete is össze fog omlani. Szomorú maradványai egy ideig még élni fognak félreeső völgyekben, falvakban s azután „a hierarchia vampyrjától és daemonától megszabadúlt nép" a reformált egyházba fog áttérni. A hierarchikus egyház nem reformálható; a ker. emberiség álláspontja tehát vele szemben a harcz. De hogy ez eredményes legyen, szükséges, hogy maga is teljesen reformáltassék. Az inhumanus egyház és a vallástalan bölcselet megszüntetendő s lépjen helyébe a keresztény humanismus. Ez új gnostikus hittannal együtt a cultus régi pogány és zsidó formájából átváltoztatandó; valamint az egyházi szervezet is az állami és sekta egyházak pogány és zsidó formájából tisztán vallási charismatikus társasággá. Az állami egyház bármely alakjában pogány szervezet, mert nem a kereszténység szelleme, nem a szeretet, nem vallásos motivumok szervezik és tartják fenn, hanem

a jognak világi motivuma s minden erkölcsisége daczára sem éri el a ker. szellem tisztaságát és fenségét. A szükség, a kényszer, a ker. humanitas hiánya alkotta, de nem végleges alakulat, melynél meg kellene állapodni. A sektategyházak „legnagyobb részben“ zsidó alakulatok. Nyilt seb a protestantismus testén s komoly figyelmeztetés, hogy a keresztény—gnostikus—reformatorikus programm keresztülvitelét komolyan meg kell kezdeni s a ker. humanitast hitben, cultusban és szervezetben megvalósitani.

A protestans államegyház ellenkezik nemcsak a modern állam, hanem a kereszténység szellemével is. Az állam czélja földi, relativ cultur-boldogság: szervezetét egy rakás jogi, állami, politikai, nemzeti, földi, világi motivum és tekintet feltételezi, melyek a szabad, feláldozó, egyetemes, humanus szeretet ker. szellemét akadályozzák, az egyházat hivatalnoki, papi, vasárnapi egyházzá alakítják, a kereszténységet a humanus fejlődésre gyakorolható vezető befolyásától megfosztják. A sekta-egyházak ellenkeznek a ker. szellemmel az emberi élet egészétől elválasztott vallásosságuk, alattomosságuk, rajongásuk, dölyfösségük miatt. De nem tagadható, hogy az államhatalomtól való függetlenségük alkalmas arra, hogy tagjaikat bensőbb közösségbe foglalja, nagyobb áldozatokra lelkesítse, élénkebb részvétre buzdítsa az egyházi élet iránt.

Az inhumanus egyházzal szemben áll a *keresztényietlen, vallástalan* és *istentelen humanitas*, melynek hitvallása a földi cultur-boldogság. Ez is daemonismus. A népek növekvő elkeresztényietlenedése a társadalom minden osztályában, a mívelt elemek közönyös magatartása, a miveletlenek gúnya a kereszténységgel szemben, a bölcselet szétesése természettudománynyá, a lélektané idegélettanná, a spiritualismusé naturálismussá, a metaphysikáé empirismussá, a tudományé belláthatatlan részlettudássá, az irodalom lealjasodása ephemer hirlap- s közlöny irodalommá, a közerkölcsök sülyedése, iszákosság, olthatatlan birnivágyás, önzés, kicsapongó élvezethajhászás, politikai romlottság, babona, spiritismus, mediumismus, occultismus — mindezek jelei a daemonismusnak, melyek hirdetik, hogy az egyház rég megszünt az a hatalom lenni, mely a szeretet megváltó erejével uralkodik az emberiség felett.

Sem az állami, sem a sekta egyházak megszüntetése egyhamar nem várható s nem is kivánatos. A lassú és alapos átváltoztatás sikeresebb lesz. Ép így a keresztényietlen humanitást sem lehet hamar elfojtani. E feladatokra egy organum teremtése szükséges. Szerencsés kezdetnek tekinthetők e feladat megoldására a *Deutscher Protestantenverein*, a *Schweizerischer Verein für freies Christenthum*

és a *magyar, angol és amerikai unitárius egyházak.* „Csak magas elismeréssel beszélhetünk arról a nagy tetterőről, energiáról, azokról a martyriumokról és nagy eredményekről, melyeket e községek eddig bizonyították és elértek.“ (254. l.) Ezeket kell kiépíteni, szellemileg központosítani és szervezni. Mivel pedig minden reformnak, hogy eredményes legyen, egy bizonyos concrét, történelmi alakzathoz kell fűződni, melynek reformja mindenek előtt szükséges, lehető és eredményt igérő, Magyarország, Anglia, Amerika egyházi viszonyai pedig közetlen befolyásunk körén kivül esnek, nem marad egyéb hátra, minthogy javaslatainkkal Németország és Svájcz szabadelvü vallásos köreihez forduljunk és eme kezdetek kiépítésére egy központi organum teremtése által programmunk keresztülvitelére felszólítsuk.“ Egy oly társaság alapítását sürgeti, a mely a prot. egyház reformjait hitben, cultusban és szervezetben keresztül vigye és a prot. állami és sekta egyházakat átalakítsa. Ez a társaság *keresztény* társaság lesz, de mondjon le e névről mindaddig, míg a mostani egyházak ezt a nevet bitorolják. „Unterdessen mag sich diese Gesellschaft nach der ersten grossen Gestalt des christlichen Geistes, nach dem Vorläufer der Reformation, eine *gnostische,* oder nach dem letzten Ausläufer der Reformation eine *unitarische* nennen“ (255. l.). „Ez értelemben tartja már Ströhlin az unitarismust hívatottnak, hogy a XX. századév vallása legyen,“ jegyzi meg ezután csillag alatt. Ez a társaság *protestans* lesz, mert tiltakozik a hierarchikus, állami és sekta-egyházak judaizmusa és paganismusa ellen és *reformált,* mert hódol az állandó reform elvének.“ Ez az *unitárius társaság* nem elégszik meg a tudományos haladással a hittanban (gnosis), mint a szabadelvű vallásos egyesűletek, mert a hit cultus és élet nélkül holt hit, hanem végrehajtja a reformot a cultusban és a ker. élet szervezetében is s ez által oly alakot ad a protestans egyháznak, melyben egészen más erővel és sokkal nagyobb eredménynyel veheti fel a harczot a hierarchikus egyházzal és a keresztényietlen humanitással. Ez a társaság az említett vallási egyesületeknek az államegyházzal való szellemi közösségét egyelőre nem akarja széttépni, mert ezekben is él Krisztus szelleme. Nem akar teljes és végleges szakadást az egyházi élet ez alakjaival. „De hogy reformatorikus központi szervvé lehessen, a mint az egyház s a jelenkori emberiség állapota kivánja, nem marad egyéb hátra, minthogy a sektáskodás, elválás, haeresia gyülöletét és keresztjét egyelőre magára vegye, nem azért, hogy ez állapotot végleges önczéllá tegye, hanem hogy az egyházi élet többi alakjaiban, az állami és sekta-egyházakban, a szabad-

elvű vallásos egyletekben és a szabadegyházi társaságokban egy moz galmat idézzen elé, a mely azokat a keresztény-gnostikus-unitárius programm értelmében átalakítja s a gnostikus-unitárius társaságot a sektáskodás odiumától és átmeneti állapotától megszabadítja s valóban keresztény-gnostikus-unitárius egyházzá teszi."

Szerző tudja, hogy a prot. egyházaknak ezt az átalakulását nem fogja megérni. De hiszi, hogy be fog következni és pedig csak úgy, ha a sektáskodás keresztjét, a mely az unitárius társaság alakítására nehezedik, magukra veszik s a jelenkor első feladatát, a reformált egyházak átalakítását isten országa értelmében, befejezik.

Dr. Gál Kelemen.

Istenről való szent elmélkedések a XVII-ik százban.

(Második közlemény.)

E szükségesnek vélt előkészítés után a józan okosság legvilágosabb érveivel kezdi szerzőnk ostromolni a háromság homályos tudományát. Érdekes, hogy a szentháromság mellett felhozni szokott philosophiai érveket is elég behatóan ismerteti; de csak azért, hogy a bennök rejlő ellenmondásokat kimutatva, annál inkább föltüntesse benső erőtlenségüket és a józan felfogás előtt tarthatatlan mivoltukat.

„Innen azért világosan megtetszik, mely igen nagy kábaság légyen az ellenkező feleknek az ő dolgok, a kik, midőn meg akarjuk nékik az ő tudományoknak képtelenségét mutatni, s az igaz ratióból szemek eleiben tenni, tehát mingyárást arra a szaladó résre fognak és kapnak ki, hogy efféle mélységes, titkos dolgokat, a minémü a Szentháromság felől való tudománynak mysteriuma, nem kell vizsgálni és tudni, hanem csak hinni; mintha ugyanis elhihetné azt valaki, az mit nem tud és elméjével meg nem foghat; mintha az Isten olyan dolgot jelentett volna mi nékünk meg, a melyet nem érthetünk és nem vizsgálhatunk meg: holott az Isten mindeneket, a melyeket megjelentett, a végre jelentett meg, hogy tudjuk és hidjük és életünket az ő kijelentett akaratja szerént rendeljük.“

„De innen is megtetszik, hogy az *Sana Ratióból,* az igaz okosságból, ezt a Háromság felől való tudományt meg nem próbálhatni; mert annyi sok esztendőktől fogva, miolta ez az tudomány bévétetett az Platonicus keresztényektől, mind ennyi sok éles elméknek futtatások után is nem találkozott sohul senki, a ki azt valami ratióval megállithatta volna; voltanak ugyan némely nyughatatlan füstösagyu emberek, a kik ebben futtatták elméjeket, de midőn bölcsek akartanak lenni, a mint az Apostol mondja, bolondokká löttenek.“

„Ilyenképpen agyoskodnak azért ezek az emberek: Az Istenben két dolog vagyon: *Intellectus et Voluntas,* értelem és akarat, a mely dolgokkal maga körül forgolódik az Isten; mert az Isten magát érti és az mennyiben mindenek felett való jó, tehát akarja és szereti ő magát.“

„Az Atya azért értvén magát, azzal az értelemmel az második Isteni személyt producálta és szülte; mert mivel az Isten örök üdőknek előtte értette magát, szükség, hogy az maga képét és hasonlatos-

ságát forgatta elméjében örök üdőknek előtte. Ez penig az Istennek képe és hasonlatossága szükség, hogy Isten légyen, mivel hogy örökké való és az örökké való Istennek örökké való Fia. Viszontag, mivel hogy az Isten akarja és szereti magát és szereti az ő képét és hasonlatosságát is, az melyet az értelem által producált és szült, és attól viszontag szerettetik. Ezokáért ebből az egymásközött való szeretetből származik a Szent Lélek, a mely harmadik személy az Istenségben. És mivel ez az Atyának és Fiunak akaratja, szereteti, örökké való és véghetetlen szeretet által szármozott; a mi penig örökké való és véghetetlen, Isten az."

„Ilyenképpen okoskodtanak az régi Háromságosok és ha ilyenképpen nem okoskodtanak volna, ma ő nékiek a Szent Háromság felől ilyen tudományok nem volna. De ez az ő okoskodások mely nagy hivság légyen, még az ellenkező felek közül is sokan eszekben vették és refutálták."

„Ugyanis miképpen következik? Az Atya értette magát, a Szent Lélek is hasonlóképpen más isteni személyt producált és szült."

„Az Isten szerette magát; azért az által az szeretet által az Istentől harmadik személy származott."

„Hiszen a Fiu is értette s szerette magát, a Szent Lélek is hasonlóképpen. Azért bizonyára mind a Fiutól, mind a Szent Lélektől az örökké való értelem és szeretet által más isteni személyek származtanak. Azok az isteni személyek is értették és szerették magokat. Azért azok is más isteni személyeket producáltanak volna; ezek is meg másokat; és igy számlálhatatlan sok isteni személyek volnának és végehossza soha az isteni személyek számának nem lehet, a melynél soha nagyobb képtelenség nem lehet."

„Több efféle sok képtelen dolgokat hozhatnánk ki ebből az értelemből, de nem szükség, nem is méltó, hogy ezen az hivságos agyaskodáson többet mulatozzunk. Bizony, a Kegyes Olvasó mihelyt olvassa, mingyárást ez értelemnek hivságát eszében veheti."

„Igy lévén azért a dolog, mindezekből megtetszik, hogy az *Sana Ratióból* avagy az igaz okosságból ezt az ő tőllök vélt szent Háromság felől való tudományt meg nem próbálhatni; és igy a *Sana Ratión* ez tudomány nem fundáltatott."

»Hogy penig ezt a tudományt az igaz *ratio* meg nem foghatja, magok is ezt megesmérték s ezért mondják immáron, hogy ez oly *mysterium*, a melyet nem kell tudni, hanem csak hinni és hogy nincsen mélységesebb, okosságot meghaladó, elme felett járó tudomány a Szentirásban, mint a Szentháromság egy Örök Istenről. Az bizonyos, hogy valóban mélységes, mert a sok absurditásoknak, contradictióknak és ebből a tudományból származó képtelenségeknek mélységében az ellenkező felek elannyéra bémerültenek, hogy nincsen olyan éles elme, hogy abból minden erejével is kigázolhasson."

„Az mellett az is bizonyos, hogy valóban meghaladja az igaz *ratiót* és az igaz okosságok felett jár, mert soha az embernek elméje és okossága meg nem foghatja, miképpen állhat meg és miképpen lehet igaz ez a Szentháromság felől való tudomány. De nem csak az igaz

ratiót, hanem még a Szentirást is felette igen meghaladja; *oly igen mélységes tudomány ám ez! . . .*" (92—94. l.)

E szelidnek látszó gunyolódás után jóval vaskosabb érveléssel legott a legelemibb mathesishez folyamodik szerzőnk s azt tudakolja az ellenféltől: „tudnak-é olvasni bár csak háromig, avagy nem? Ha azt mondják, hogy tudnak: vagy az ő tudományok nem lészen igaz, vagy nem igazán mondják, hogy olvasni tudnak. Mert ugyanis ha az Atyát is Istennek mondják, a Fiút is hasonlóképpen, a Szent Lelket is: nemde nem három Isteneket neveznek-é? Ha pedig ezeket a három Isteneket egy Istennek mondják, nem tudnak ez iránt olvasn még csak háromig is; és ha azt mondják, hogy tudnak, nem igazán mondják, mert a hármat egynek mondják. De ugy járnak mindazok, a kik az igazságnak utjáról ilyen messze széledtenek; végtére még az érzékenységnek (értsd: érzékeknek) sem akarnak hinni. Olvassák, látják ugyan tapasztalhatóképpen, hogy három Isteneket vallanak, mégis a három Isteneket egy Istennek mondják." (94—97. l.)

Itt röviden kifejti, hogy a trinitáriusokat joggal lehet háromistenüeknek mondani. Hivatkozik „egy nevezetes kálvinista authornak, Zanchius Jeromosnak" művére is, melynek czime: *De Tribus Elohim,**) az az: a három Istenről. „Ha azért — veti egy kis éllel utánna okoskodásának — még eddig nem tudták a Háromságosok, hogy három Isteneket vallanak, imé ezekből világosan megtanulhatják." (97. l.)

Most már azokat a logikai képtelenségeket számlálja elé, melyek a háromsághivésből szükségképpen következnek. Nem szükség az egészet felsorolnunk, csak egynéhány szemelvényt adunk, az értelmes olvasó ezekből is megitélheti a térkimélésből kimaradtakat.

„Ellenkezik ez a Szentháromság felől való tudomány a *Sana Ratióval.* . . . Sok képtelen dolgok következnek ebből, mint példának okáért: Az egy Isten személyében három. Az Atya egy Isten. Azért bizonyára az Atya személyében három. — Ilyenképpen a Fiu s a Szentlélek is három lészen személyében, mert mindeniket külön-külön egy Istennek mondják, az egy Istent penig személyében háromnak vallják." (97. l.)

„Azt mondják, hogy az Atyának is állatja vagyon, a Fiunak is, a Szentléleknek is, az miképpen hogy az Atya is Isten, a Fiu is, a Szentlélek is Isten; mégis azt mondják, hogy mind az Atyának állatja és természeti s mind penig az Isten egyetlen egy. Az egyetlen egy

*) Ez Angliában megjelent nevezetes műnek, mely a „kolozsvári eretnekek" ellen iratott, egy példánya, a szerző sajátkezü bejegyzésével ellátva, megvan az unitárius főiskola könyvtárában.

dolog penig hogy-hogy lehet három dolog? Egyetlen egy és nem egyetlen egy! Ez valljon' s nem ellenkezik-é az *Sana Ratióval?*"

„A mellett azt is tanitja az ellenkező fél, hogy azoknak az három személyeknek egy állatjok és természetek vagyon, mégis külömböznek egymástól, a mely képtelen dolog. Ugyanis hogy külömböztetnek meg egymástól még pedig *realiter*, valóságoson, ha egy természetek és állatjok vagyon? Hiszen igy az Atya Fiu volna, a Fiu Szentlélek, a Szentlélek Atya, Fiu *etc.*; mert egyetlen egy állatjok és természetek vagyon: minden dolog penig egy az ő állatjával és nem lehet semmiképpen, hogy önön magától megkülömböztessék."

„Ebből a tudományból ilyen képtelen dolog is következik, hogy egy lészen az Istennek állatja és természeti és egyszersmind három is. Hogy egy légyen, mindenek megvallják: hogy penig három légyen, szükségesképpen következik, mert a személy semmi nem egyéb, a mint a philosophusok definiálják, leirják, hanem okoskodó avagy okossággal biró természet."

„Az hol azért három személyek vadnak, szükséges, hogy ott három okossággal és értelemmel biró állatok és természetek légyenek." (98. l.)

Az előadottak után a szentháromság második személyére tér át, hogy az arról vallott tudományt is a *Sana Ratio* világánál megvizsgálja. Itt mindenekelőtt ellene mond az *Aeterna Generatio*-nak, mert az Istenhez nem illik a születésnek azon módja, mely a lelkes állatoknak tulajdona. Az Isten csak lelki módon szülhet *(Ján. I. 13. — I. Ján. V. 1.)*; „hogy szaporodjék, az ő hozzá nem illik." (99. l.)

Következő képtelen dolgokat találja a Fiunak tulajdonitott „Istennek állatjából örök üdőknek előtte való születésben," mely »nemcsak a Szentirással, hanem az igaz okossággal is ellenkezik."

„Hogy valaki öröktől fogván légyen, még is született légyen, avagy inkább, hogy valami dolog immár lött légyen, mégis mindazonáltal születtessék, nemde nem képtelen dolog-é? nemde az igaz *ratióval* nem ellenkezik-é?«

„Ugyanis, ha az Fiu örök üdőknek előtte születtetett az Istennek állatjából, igy a Fiu örökké lött volna és nem lött volna örökké, a mely *Contradictiót implicál* és az igaz *ratióval* ellenkezik."

„*Lött volna,* mert azt mondják, hogy örök üdőknek előtte születtetett; *nem lött volna,* mert született. A mi penig születtetik, nem lehet az örökké való; mert ha örökké való, miért születtetik és ami örökké való, miért kell annak ujabban lenni? Bizonyára a mi születtetett, nem lehet az mindenkor, mert a születés által kezdett lenni. Ha azért a Fiu születtetett, bizonyára valamikor nem volt; hogy-hogy lehet hát mégis örökké való? Miért kellett volna a Fiunak születtetni avagy inkább mért kellett volna mástól természetet, avagy állatot, lételt, vagyonságot a születés által venni, ha mindörökké volt állatja és természeti; hiszen az *proprie dicta generatio*, a tulajdonképpen való születés akar természet szerént, akar természet felett való légyen, *est*

mutatio ex non ente in ens: az nem lételből lételre való változás. Az okáért a mi születtetett, bizonyára nem lehetett az mindenkor. A mellett az Istenben nincsen változás, sem változásnak árnyéka; hogyhogy szülhet tehát az Isten, még penig az ő állatjából, holott a születés változás?"

„Innen imilyen képtelen dolog is következik, hogy: A Fiu tulajdon magának Fia és Attya lészen, mert ugyanis a kinek állatjából valaki születtetik, annak, tudnillik, a kinek állatjából születtetett, az Fia. De az ellenkező feleknek értelmek szerént a Fiu a maga tulajdon állatjából született. Azokáért a Fiu tulajdon magának Fia lészen és következendőképpen magának Attya lészen; a mely *contradictiót implicál* és semmiképpen meg nem állhat."

„Ugyanis bizonyára egyetlen egy az Atyának és a Fiunak állatja és az az állat avagy inkább természet szintén ugy az Atyáé, mint a Fiué, szintén ugy a Fiué, mint az Atyáé. Azokáért ha a Fiu az Atyának állatjából születtetett, bizonyára hát az ő maga állatjából is születtetett, mert az ő Attyának állatja az ő maga tulajdon állatja."

„És mivel a Szent Lélekkel is köz az az állat, avagy természet, és a Szent Léleknek is szintén ugy állatja, mint az Atyának és a Fiunak, azokáért szintén ugy a Szent Léleknek is fia lészen az Ur Jésus Christus, mint az Atya Istennek; mert a Szent Léleknek állatjából születtetett; és igy a Fiu az Atyának, Fiunak és Szent Léleknek fia lészen, mert az Atyának, Fiunak és Szent Léleknek állatjából született, a mely közönséges állat avagy természet szintén ugy egyiké, mint a másiké."

„Ha az Isten az ő állatjából szülte az ő fiát és ismég a Fiuval együtt *producálta* az Szent Lelket, és ezek egyek az Istennel: semmi oka nincsen, miérthogy a Fiu is más fiat nem szült, hasonlatosképpen a Szent Lélek is mást és ez ismég mást, ez ismég mást és igy számlálhatatlan sok fiak löttenek volna. Ugyanis a mit az Atya cselekedhetett, valljon 's a Fiu és a Szent Lélek nem cselekedheti-é meg? Nem lészen hát az Atyával egy Isten, mert nem lészen egyarányu hatalmok. Ha azt mondod, hogy nem akarták, igy sem szaladhatsz el, mert egyenlő és egy akaratjok vagyon, mert egyébiránt s külömben hogy volnának a Fiu és a Szent Lélek az Atyával egy Isten? A mellett nem szabad akarat szerént való születésnek mondják ők azt, hanem természet szerént valónak. Igy azért soha sem lenne a számlálhatatlan isteni személyeknek az ő születéseknek vége.«

„Mivelhogy az Istennek állatja részekre nem osztathatik és meg nem sokasodhatik, szükség, hogy ha az Istennek állatjából született a Christus, az Atya Istennek az ő állatja mind éppen a Christusnak *comunicáltatott* légyen. Az mely dolog semmiképpen nem állhat meg, mert mindenkor más állatja vagyon annak, a ki születtetik, más annak, a kit szül; mert külömben maga magát szülné. Hogy hogy lehet tehát egy állatjok az Atyának és Fiunak, ha az Atyának más állatja vagyon, a Fiunak peniglen meg' más."

„De a miképpen hogy ez az örök üdőknek előtte Isten állatjából való születtetés képtelen dolog és az *ratióval,* józan okossággal

ellenkezik: szintén ugy az másik is, az *Incarnatio,* az megtestesülés is, a melyet mind hinniek és vallaniok kell azoknak, a kik a Christust örök mindenek felett való Istennek mondják és vallják."

„Ellenkezik az igaz okossággal ez a megtestesülés felől való tudomány; mert innen a következik, hogy nem csak a Fiu, hanem az Atya és a Szent Lélek is felvötte az emberi testet; mert ugyanis az vötte föl az emberi testet, a kinek az ő tulajdon természeti felvötte és azzal öszveszerkeztetett. De ha a Christus isteni természete vötte fel az emberi természetet, innen a következik, hogy az Atyának és a Szent Léleknek is az ő tulajdon természeti felvötte. Mivelhogy az az isteni természet, a ki felvötte az emberi természetet, szintén ugy tulajdona az Atyának és a Szent Léleknek, az ellenkező feleknek értelmek szerént, mint az Fiunak. És igy szintén ugy az Atya s a Szent Lélek is a Szűztől született, szenvedett, megholt, eltemettetett, feltámadott etc. És valamelyek a Christuson történtenek, szintén ugy történtenek az Atyán s a Szent Lelken is, a mely tudomány a *Sabellianusoké,* vagy az *Patrispassianusoké* volt, a mely eretnekséget önön magok az ellenkező felek damnaltanak (kárhoztattak.)"

„Ugyanis bizonyára, ha jól megtekintjük, ez a közönséges Szent Háromság felől való tudomány nem egyéb, hanem az a régi *Sabellianismus Eretnekség* (az mellyel azt hiszik vala, hogy ugyanazon egy Isten most Atyának, most Fiunak, most Szent Léleknek neveztetik a Szent Irásban) csakhogy ezektől az háromságosoktól más ujabb szinnel bémázoltatott és ujabb nevekkel palástoltatott bé. Mert az mostani háromságosok is azt mondják, hogy ugyanazon egy Isten evel a móddal vagy személylyel *Atya,* más móddal vagy személylyel *Fiu,* ismég más móddal vagy személylyel *Szent Lélek.* A mely tudomány mivel külömböztetik meg a *Sabellinus* értelmétől?"

„Mert az Isten nem lehet ember, az ember nem lehet Isten, mert ezek ellenben tétettenek egymással; hogy-hogy lehet tehát a Christus egyszersmind ember és mindenek felett való Isten? Ugy vagyon, hogy az ember is lehet Isten olyan értelemben, a mely értelemben a *Magistratusok* Istenek; de ha az Istennek nevezetit az mindenek felett való Istenért veszszük, az ember semmiképpen mindenek felett való Isten nem lehet."

„A ki azért a Christust mindenek felett való Istennek mondja, az tagadja, hogy ember légyen; és a ki tagadja, hogy ember légyen, az tagadja, hogy mindenek felett való Isten légyen; mert igy *argumentálhatunk:*"

„Az az egy mindenek felett való Isten nem ember. De a Christus az ellenkező feleknek értelmek szerént az az egy mindenek felett való Isten. Azért a Christus nem ember. *Viszontag:*

Egy ember sem lehet mindenek felett való Isten. De a Christus ember. *I. Tim. II. 5.* Férfiu. *Csel. XVII. 31.* Azért a Christus nem lehet mindenek felett való Isten. Igy azért a Christus egyszersmind ember lenne és nem lenne, Isten lenne és nem lenne. A melynél mi ellenkezhetik inkább az igaz *ratióval?*" (99—102. l.)

A szentháromság második személyében rejlő ellenmondások ki-

mutatása után panaszosan emliti fel a szerző, hogy az unitáriusokat bálványozóknak hivják a háromsághivők, amért „az ember Jésus Christust tisztelik." „Holott ők az embert mindenekfelett való Istennek, a teremtett állatot Teremtőnek mondják; az mely nemde nem azon merő pogányi bályányozás?"

Ezután azt fejtegeti röviden, hogy az Isten oly módon ajándékozott Jézusnak „olyan méltóságot, a melyért tiszteltessék és *imádtassék* az ember", a mint Pharaho Józsefet „ő hozzá hasonló tisztességre emeltette fel az ő maga királyi méltóságának kisebbsége nélkül; sőt inkább magának nagyobb dicsőségére."

„A mint azért Pharaho Józseffel cselekedett, avagy azt gondoljuk-é, hogy az Isten nem cselekedhette meg az ember Jésus Christussal? De az lehetetlen dolog, hogy a mindenek felett való Isten ember és a Teremtő teremtett állat legyen. Hová lehet ennél nagyobb káromlás?" (103. l.)

A 103—108. lapokon a háromság harmadik személyének, a a Szentléleknek istenségével foglalkozik a fennebbiekhez hasonló módon. A 109-ik lapon, már az V-ik részre, a szentirásbeli erősségek tárgyalására kezd rátérni a következő figyelemre méltó előkészitő fejtegetéssel:

„Mi szükség azt a tudományt a Szent Irásból próbálni, a mely az igaz okossággal ellenkezik? holott semmi igaz ratióval ellenkező képtelen dolog nem találtatik a Szent Irásban. Hejába vár segétséget az a tudomány a Szent Irásból, mely az igaz *ratio* ellen vagyon!"

„Mivel azért ez az Háromságról való tudomány az igaz *ratióval* ellenkezik, az mint ide feljebb eléggé megbizonyitók, annak az ő *Patronussi* hejában folyamodnak a Szent Irásĥoz, mert onnan az olyan ratióval ellenkező képtelen dolgot és tudományt meg nem próbálhatni. Holott valami a Szent Irásban vagyon, az az igaz ratióval nem ellenkezik."

„A ki azért azt megpróbálta, hogy az a Háromság felől való tudomány az igaz okossággal ellenkezik, egyszersmind azt is megpróbálta, hogy az a tudomány nincsen az Szent Irásban és azt onnan semmiképpen meg nem bizonyithatni, mert igaz és csalhatatlan *regula* ez, hogy: *semmi nincsen a Szent Irásban, a mi az igaz ratióval ellenkeznék.* A mely regula oly igaz, hogy még akkor is, mikor betü szerént még vagyon valamely dolog irva a Szent Irásban, kénszerittetünk azoknak a Szent Irásban betü szerént leirattatott dolgoknak magyarázatjában a betük tulajdonságáról elmenni és más hasonlatosság szerént való értelmet keresni, mikoron az tulajdonképpen való értelemből képtelen és ratióval ellenkező dolog jő ki; — mint példának okáért, mikoron az Ur Christus a Szent Irásban *útnak, ajtónak, szegeletkőnek, báránynak, oroszlánnak, szöllötőnek, kősziklának* mondatik, mindezeket hasonlatosságképpen veszszük, nem tulajdonképpen Miért? Bizonyára

nem egyébért, hanem csak szintén azért, mert ha tulajdon jegyzésben és értelemben vétettetnék, tehát képtelenség jőne ki belőle és az tulajdonképpen való értelem az ratióval ellenkezik, hogy t. i. az Ur Christus tulajdonképen *utnak, ajtónak, szegeletkőnek és a. t.* neveztetnék, ez az ratióval jól látjuk, hogy ellenkezik. Azokáért nem kell betü szerént, tulajdonképpen vennünk, hanem hasonlatosságképpen. Ilyenképpen mikor a Szent Irás az Istennek kezet, lábat, szemet tulajdonit, nem vehetjük tulajdonképpen, hanem hasonlatosságképpen. Miért? Mert az *Sana Ratióval* ellenkezik, hogy tulajdonképpen az Istennek keze, lába, szeme légyen."

„Ugy kell azért magyaráznunk a Szent Irást is, hogy az igaz *ratióval* az magyarázat ne ellenkezzék. Az honnan megtetszik, hogy az Szent Irásból semmi képtelen dolgot, az mely az igaz *ratióval* ellenkezik, meg nem próbálhatni. Hejában ügyekeznek azért az ellenkező felek, hogy az ő igaz ratióval ellenkező Szent Háromság felől való tudományokat a Szent Irásból megbizonyithassák; mert semmi is a Szent Irásban nincsen, a mi az igaz *ratióval*, az okossággal ellenkeznék." (109—110. l.)

E szavakkal végzi be müve IV-ik részét. Érdekesen feltünő, hogy az V-ik részben is, melynek kitüzött czélja a háromságvitató szentirásbeli helyek magyarázata volna, talál az iró magának módot és alkalmat arra, hogy a józan elmének érthetetlen s az „együgyü« gondolkozásnak merőben felfoghatatlan szentháromság észszerütlensége ellen a rationalismus fegyvereivel még egyszer diadalmasan viaskodhassék.

Az Athanasius-féle symbolum ellen érvelve ugyanis következőleg nyilatkozik az egyedül üdvezitő háromság tudománya ellen:

„Ha igazán mondják szükségesnek lenni azt az tudományt az üdvösségre, tehát a szegény együgyü tudatlan embereknek üdvösségek felől kétségben kell esniek. Mert ha valamit hinni nemcsak abban áll, hogy szájával az igéket kimondja, hanem hogy elméjével is a dolognak értelmét megfogja és erőssen megtartsa, kicsoda az az együgyü tudatlan emberek közül, a ki annak a tudománynak hitelt adhat? Ugyanis ha annak a tudománynak értelmét elméjével meg akarja fogni, szükség, hogy külömbséget tégyen az isteni állat avagy természet és személy között. Mert ha az Istennek állatját az Istennek személyétől meg nem külömbözteti, avagy valóságoson a miképpen hogy egy állatot avagy természetet, ugy egy isteni személyt vall és hiszen. Mindenik vallás (vallomás) penig az Háromságosoknak értelmek szerént az embert az ő üdvösségétől megfosztja."

„De kicsoda volna oly mély értelmü ember, a ki az isteni személyt az Istennek állatjától és természetitől meg tudná külömböztetni? Ki foghatja ugy meg elméjével azokat az három isteni személyeket, hogy három isteni természeteket avagy állatokat ne gondoljon? Éles elméjének kell annak lenni, a ki külömben gondolkodik az Háromságról és a ki megkülömbözteti a személyt a természettől avagy állattól, holott

a személy semmi nem egyéb, hanem okossággal biró állat avagy természet."

„Mit tudnak hát itt cselekedni a szegény együgyü emberek, az kik efféle *subtilis* dolgokhoz semmit sem értenek; az kik nemhogy elhihetnék azt a külömbséget a személy és állat között, de ingyen (hiában) még csak azt sem tudgyák, micsoda az állat és a személy; a kikért mindazonáltal szintén ugy megholt a Christus, mint a tudósokért, mint az *Metaphisicusokért,* az kik szoktanak erről az dologról tanitani: micsoda az *essentia,* az állat és természet; micsoda a *persona,* a személy s a többi."

„Innen vagyon immáron, hogy igen sokan az együgyü háromságos hallgatók közül azt az Háromság felől való tudományt nem hiszik ugy, a mint tanitják a papok avagy egyházi szolgák. Examinálják meg ámbár ő magok, kiváltképpen azokat, a kik e világi bölcsességhez, avagy ahoz a mély tudományhoz, tudnillik *Metaphisicához* nem tudnak s megpróbálhatják, hogy igy vagyon a dolog; hogy nem hiszik ugy a Háromságot, a mint a papok és egyéb tudós emberek tanitják, hogy kellene hinni."

„Példának okáért kérd meg csak az együgyü tudatlan embert: melyik az első? az Atya-é vagy a Fiu? Mindgyárást az feleli, hogy az Atya elsőbb az Fiunál és ezen a goromba (tudatlan) kérdésen ugyan csodálkozik. Kérd meg, hogyha az Fiut azon Istennek hiszi-é, ki az Atya? Kérd meg, ha a Fiú örök üdőknek előtte születtetik-é az Atyának állatjából avagy inkább az a születés immár elvégeződött-é? hogyha az Christus személye szerént nem ember volt-é? Kérd meg: az Istenségben micsoda a személy, micsoda az állat? és több ezekhez hasonló dolgokat: megpróbálhatod, hogy az együgyü emberek nem hiszik azt a Háromságot, — ha hinni valamit nemcsak annyiban áll, *ut det sine mente sonum,* hogy az igét értelem nélkül kimondja. Ki lehetne penig olyan együgyü, tudatlan ember, a ki a mi egy Isten felől való tudományunkat elméjével mindgyárást meg nem foghatja, hogy tudnillik: *Minékünk egy Istenünk vagyon.* Kicsoda? *Amaz Atya, a kitől mindenek vadnak, mi is ő benne. És egy Urunk* (*a kit az Isten Úrrá és Christussá tött. Act. II. 36.*) Kicsoda? *A Jésus Christus* . . . Ki volna, a ki ezt a tudományt mindgyárást, mihelt hallja, meg nem érthetné? Ki volna, a ki el nem hinné, mivelhogy az Apostol azon szókkal betürőlbetüre mind egy *punctig* leirja. *I. Cor. VIII.*" (116—118. l.)

Végezvén a felsoroltakban a pusztán józan okosságból szedett érvekkel, a további V-ik részben a bibliát veszi elé s ennek segélyével ügyekszik müvét betetőzni, nyilt őszinteséggel kimondván, hogy: „*a háromságosok az ő Háromság felől való tudományokat a Szentirásból meg nem bizonyithatják.*"

Müvének e végső szakánál ily elmés fordulattal tér reá tulajdonképeni tárgyára:

„Mivel megpróbálók, hogy az mostani keresztyénektől vélt Szent Háromság felől való tudomány az *Sana Ratióval,* avagy az Istentől

vött igaz okossággal ellenkezik s egyszersmind azt is megmutogatók, hogy ez a tudomány a Szent Irásban nem találtatik, mert ott semmi *ratióval* ellenkező dolog nincsen. Mégis ámbár engedjük meg kedvekért s ne tartsunk ellent benne: czitáljanak a Szent Irásnak törvényszéki eleiben, járuljunk oda s lássuk meg, mint mehetnek elő dolgokban az ellenkező felek s megláthatjuk ezennel, hogy ott is, mint szintén ide feljebb is, kudarczot vallanak.“ (110. l.)

Itt mihamar konstatálja, hogy sem ez az ige: háromság, sem a dolog önönmaga, sem e dolognak értelme nincsen meg sehol a bibliában. Hivatkozik nagyobb erősség okáért a Luther, Kálvin és Szent Ágoston hiteles tanubizonyságára is. A ki bővebbet akar megtudni e tárgyról, azt Enyedi György tudós könyvére utasitja. Jó maga inkább csak a Athanasiusnak hamisan tulajdonitott hirhedt symbolum tüzetes czáfolatával foglalkozik. Azután röviden egybeállitja a szentháromságvitató szentirásbeli helyeket, s kimutatja néhány szóval hamis voltokat, vagy igazi. el nem ferditett értelmöket. Munkájának e befejező részében nem sok önállóságot találunk. Minduntalan Enyedire hivatkozik s az Enyedi György ismert érveit állitja a háromságosok elébe. Legérdekesebb a lesujtó végeredmény, melylyel összes eddigi müvére a koronát felteszi s melyet a háromságosok kétes értékü bibliamagyarázatára kiváló ügyességgel alkalmaz:

„Bizonyára, ha valakinek ilyen tudománya volna, hogy az Istennek egy személyében három állat vagyon; másnak ilyen, hogy az Istennek egy személyében három személy vagyon; harmadiknak ilyen, hogy az Istennek egy állatjában három állat vagyon: nemde nem próbálhatnák-é meg ezeket az ő értelmeket ezekből az előszámlált Szent Irásbéli helyekből. *szintén ugy. mint az Háromságosok meg akarják bizonyitani (azokból a helyekből) az ő tudományokat, hogy (tudniillik) az Istennek egy állatjában három személy vagyon.*“ (140. l.)

Mint látható, a felhozott végeredmény, melyre e szavakban rá mutat, épen elegendő arra, hogy elvegye az iró ellenfeleinek kedvét azon bibliai helyek bővebb magyarázgatásától, melyek felfogásuk szerint a szentháromság theologiai eszméje mellett bizonyitanak.

KANYARÓ FERENCZ.

Brassai mint collegiumunk tanára.

(1836—1848.)

Kit folyó év jun. 15-én mint százévest a király üdvözölt, e lapok hasábjain, mely őt mint vallásbölcselőt kell hogy méltassa, mivel tisztelhetnők meg méltóbban, mintha megemlékezünk azon kevés időről, melyben e tüneményes férfit kolozsvári kolégyomunk magáénak mondhatta, tanári karának méltán irigyelt tagja, dísze volt.

Brassait százéves életéből e rövid 12 év alatt mint tanárt, pedagogust és igazgatót láttuk müködni. Mint tanár váltogatva tanitott logicát, mathesist, fizicát, chemiát, földrajzot, történetet, nagy tudását minden fakban ragyogtatta.

Mint tudósról, polyhistorról és encyclopedistáról majd irnak mások, kik e bámulatos elmét, mint nyelvészt, orientalistát, a klassicus és európai nyelvek tudóját, mint mezőgazdasági és bankügyi irót, mint geographust, historikust, mathematicust, fizikust, chemicust, astronomust, meteorologust, mint természettudóst és füvészt, mint aestheticust és müítészt, mint bölcsészt és vallásbölcselőt lesznek hivatva méltatni. E sornak czélja feltüntetni azt a hatást, melyet arra az iskolai nemzedékre gyakorolt, mely szerencsés volt keze alatt futni le deáki pályáját. Kik tanui, szerencsés tárgyai voltak a nagy reformoknak, melyeken Brassai kolégyomunkat keresztülvitte, a középkor rendszeréből az új korszakba átvezérelte.

Hozom emlékemet, hadd hozzák mások is, mert csak az én osztályomból, az első osztályból, melyet Brassai kezére vett, rajtam kivül még él Jakab Elek és Csegezi László s kik utánunk következtek, azoknak könnyebb volt Brassai jubileumát megérni. Hivatkozom reájok, hogy fogyatékos emlékezetemet pótolják.

Brassait 1836-ban választotta a Status tanárnak. E választás eseményszámba ment, abban az időben, mikor Fejér Márton nem fogadta el a választást, mert hallotta, hogy mint igényelt tüdővészesnél kárba menne az akadémizáltatás; Szentiványi Mihály pedig passust kimenni nem kapott, vagy mert hallotta, hogy nem kap, visszalé-

pett. Vagyis abban a Metternich által deprímált korban, a mikor az öregek irtóztak az úgynevezett liberalistáktól. Ezen öregek voltak Augusztinovics Pál és Sala Samu consiliariusok, Sala Mihály kolozsmegyei főbiró, Nagy Lázár volt kolozsmegyei főbiró. Mindenik lakására is emlékszem, mert mi noviciusok hittuk össze a consistoriumot. Hozzájok járultak a királyi tábla matadorai, Daniel Elek táblai elnök, Gálfalvi Imre itélőmester.

Brassai akkor szinte negyvenéves. Mint iró bizonyos hirnek örvendett. De hátrányára volt, hogy csak klavir mester. Zongorát és nyelveket tanitott volt Bethlenben a Bethlen grófoknál.

Megválasztatása alkalmából a kolégyom ifjusága felkészült, fáklyás zenével kivánta örömét kifejezni. Brassai a reformátusok belső temploma papjánál, Herepeinél lakott. Megjelentünk, a hármonia énekelt, Fülöp Pista megtartotta beszédét, Brassai sehol se volt. Mire bezugtunk az udvarra, gyertyáját kioltotta vala, addig éljeneztünk, hogy egyszer csak a törpe ajtón, meghajolva kilépett a magas szikár alak. Végignézett s az éljenzés csillapultával oratio helyett ennyit kaptunk: jól éljenek s azzal betünt.

Megkezdette tanitását. A mi osztályunk az első évet Székely Sándor theologiai, Székely Mózes logicai és methaphysicai előadása mellett már lejárta volt. Brassai a mathesist kezdte velünk. Ugy december felé egyik tanulóval a táblánál sehogy sem boldogul. Óra végével, jöjjön velem, szólt — hozzám. Próbál engem a számok tömkelegéből kivezetni, mind hiába. Magok tőlem messze maradnak — szólt keserüen — azt hiszem több arithmetikát tanitottak magoknak az alsó osztályokban; magokból, fájdalom, egy se lesz mathematicus. Ugy csinált aztán a következő osztályban Berde Áronból mathematicust. A számtan tanitást pedig összhangzásba hozta a mathezissel.

Tanitott nekünk világ-geographiát, hazai és világtörténetet, physicát, chemiát. Az első évet latin nyelven végeztük, latin nyelven praelegáltak, latin nyelven feleltünk. Törvénybe a magyar nyelven való tanitás 1841-ben ment; Brassai, ha egyébbel nem, a történettel magyar nyelvre ment volt át. Legalább emlékszem arra, hogy a mohácsi vészt velem feleltette, én Budait, Péczelit reáolvastam. Feleltem, feleltem vagy háromnegyedig, jóságosan hallgatta. Egyszer csak eszembe jutott iskolánk az a traditioja, hogy szegény Molnos a mohácsi vész előadásával mindig egy órát töltött be, végül szive elszorult, könye megindult, félbeszakasztotta. Akarva, nem akarva, kértem Brassait, engedje, hogy tovább ne feleljek. Hogy Jakab Elek

s a mennyiben én is a történetirás mesterségére adtuk magunkat, Brassai mesteri előadásának köszönhetjük. Történetet tanitott, politikai irányt adott.

Mi most a felsőbb osztályokban el van hanyagolva, a földrajzra nagy sulyt fektetett. Mutassam fel a térképen a svéd-norvég kikötőket, rápáczázok a nevezetesebbekre. Közbe vág: hát Kagerrat és Kattegát hol maradt. Fejembe verte, pedig soha életemben nem találkoztam a nagyvilág e két pontjával.

A világtörténet tanitásánál felszólit, beszéljek a régi persa királyokról: kezdtem sorrendben állitani őket, de a nélkül, hogy utána tenném, mettől meddig uralkodtak. A lett belőle, én mondtam a névsort, s Brassai a fejéből mindenik után közbevetette az évszámokat. Bezzeg aztán megtanultuk.

Az előadások megtartásában maga volt a pontosság. Akkor a gazda minden tanárnál megjelent, jelentette az órát. Brassai rohant a hogy volt, mint iróasztalától felszökött. Néha frakkban, fejér nadrággal, néha vászon kirliben, mit mikor belépésénél észrevett, tréfás megjegyzéssel ütött el. Mert akkor a tanárok, Molnos, Székely Miklós, Székely Sándor magas kalappal, fekete quekkerrel, stiblibe huzott bugyugóval jelentek meg, Székely Mózes kezdte a szalonkabátban való megjelenést, Brassai előtt pár évvel.

Alkalmasínt az ő kezdeményezésére behozták, hogy az igazgató mellett pedagorkárka legyen, a nevelésügy vezetésére. Ő lett az első.

Majd igazgató, rector lett. Egy párszor revoltáltunk, kurtán vett, de soha sem kerestette ki a vezetőt, hogy áldozatul essék. Benza szinész bejött az iskolába, tudatta, hogy cselédje alvajáró, ott a Farkas-utcza végében, a törpeházak fedelén sétál. A nagy kapu egyik szárnyát be, a másikat kifeszitettük, s rendre kint voltunk. Egyik szomszédra az a gyanu esett, hogy szembe levő ablakából látta s feladott. Persze az udvarról ablaka minden estve betört. Csak azon vettük észre, hogy az előadásra tanár nem jő, de mi sem mehetünk ki. Gyermek kimehetett, diák nem. Koplaltunk. Csengettek begyülünk a nagy terembe. Jő Brassai, fel a szószékre, maga volt az atyai ékes szóllás. Több ablakverés nem volt.

Hoztak valami új törvényt, melyben, ha magyarkánk mind az öt gombját be nem gomboljuk, övet nem hordunk, fekete nyakkendőnk szélén csik van, szinházba megyünk, satöbbi, előbb 10 krajczárt fizetünk, s igy feljebb, harmadszor carcer, negyedszer kicsapás. Feljő Iszlai László iskolai gondnok, vele a tanárok, hogy kihirdessék. A mint a nagyterembe léptek, lett pokoli lábdoborgás. Vissza

kellett vonulniok. Következett az ostromállapot. Jött Brassai egyedül, beszélt, felolvastatta, hallgattuk, mint a bárány. Még mi jogászok is, mert egyenruhát viseltünk, kik ugy nevezett secundáriusok nem voltak, alávetettük magunkat.

Hogy egyesekkel szemben, mint igazgató, hogy gyakorolta a figyelmet, példát mondok. Mint jogászok, de benlakók, klubbot csináltunk, politizáltunk. Köztünk volt a ma is élő Felszegi Samu is. Gyüléseink egyik jogász társunk szállásán volt. Egyszer Brassai hivat. Maga titkos társaságba elegyedett. A titkos kémek feladják, Bécsben bevezetik a nevét a feketekönyvbe, egész életén át üldözve lesz. A jogász vége felé akkor is kirugott. A begombolódzás, öv-viselés, látogatás végett, egyenruha levetés miatt fokozatos büntetés terhe nyomott. A szigoru törvények ellen, minek Iszlai gondnokunk volt a detektivje, czikket vittem Kemény Zsigmondhoz, az Erdélyi Hiradóba. Brassai hivat. Czikkét nem adta ki nekem a szerkesztőség, menjen vegye vissza. A most is élő Kovács Lajos szerkesztő társ is ott volt, jót nevettek rajtam. De Brassai mondta, szó nélkül engedelmeskedtem. Ily figyelmes és atyai volt másokkal is szemben.

Brassai ennek a végtelen hatalmának kulcsa, nagy tudása s szivjósága előtti meghajlásunkban rejlett. Ajtaja, tárczája nyitva állt. Kovácsi Antal tanárunk tőle örökölte, hogy minden czipő-, szabókontónak aláirt. Ezt nem értettem, szólt valamelyik az előadás végén, ismét megmagyarázta, vagy utasitotta, hogy menjen le hozzá.

De nem csak tanárunk, nevelőnk: mentorunk volt. Örök munkában élt, de az ifjuság részére örökké volt ideje. Egyszer beállitok hozzá, kérem ajánljon nekem egy franczia nyelvmestert. Talán igen sok pénze van? Volna egy pár hónapra valóm. Menjen vegyen egy tanulásra irt franczia anecdotás-könyvet, reggel öt órakor hozza le. Lementem. Na, olvassa. Nagyot néztem, de kezdtem olvasni. Ezt igy, azt úgy olvassák. Egy óra mulva azt mondja, ezt a két anecdotát holnap felmondja nekem. Másnap azon kezdi, olvasni már tud ma megtanul declinálni, holnapután megtanul compárálni; egy hét mulva, vegyen elő papirosat, jegyezzen, mert tanul conjungálni. Két hónap mulva: tud annyit, hogy a többit magára is megtanulhatja.

Az olvasó-egylet gyüléseibe is be-betoppant. Valamit olvastam. Jöjjön le, hozza le ezt az irását. Maga Kuthyt, az akkor divatban volt Kuthy Lajos novella-irót utánozza. Nó olvassa. Kezdte a hasonlatokat kritizálni. Magok ugy irnak, mintha a világot a lábok között hátratekintve néznék, a dolgokat fejökre állitják, s azzal vé-

gezte: mint a madárnak, az isten minden embernek megadta stilulusát, ne utánozzon senkit; olvassa Tacitust, Salustiust. Hozza le, a mit ir.

Irkáltam, levittem. Egy részét kiigazitva visszaadta. Egyszer hivat. Itt van Szilágyi utazása s 10 frt, kiadta az Akademia 1840-ki Tudománytárában. Később csak látom, meglepetve, az Athenaeumban egy novellámat. Hivat, menjek Tilcs könyvárushoz. fütől, fától kérdezte magát. Megyek Frankenburg zsebkőnyve számára novellát bestellál az urnál, szólt, itt van 15 frt. Brassai belőlem novella irót faragott.

Még féllábam az iskolában volt, egy napon csak igy szól: Tilcs megakarja iratni Erdély Statistikáját, magát ajánltam. Hát e mi, gondoltam, de folytatta: a mint a Székelyhont megirta, ezt is megtudja irni, gr. Kemény József is magát nézte ki, ő is fogja segiteni. Még mi mindent csinál belőlem, szerettem volna megjegyezni. De már előmbe nyomta a Journal des Savants egy füzetét, forditsa le, benne van egy statistika programmja. Az nem tartozik Brassaira, hogy mily kinosan forditottam le, friss franczia tudással egy tárgyat, mit alig ismertem, mert akkor a földrajzba vegyitve tanitották. De Brassai akarta, engedelmeskedtem. Valamint az sem, de hálám sorozatába tartozik, hogy megismertetett a Tilcs házzal, s a márvány asztal, melyen a honorarium előleget lepengették, nálam még meg van, s hol a programmot felolvastam, e sorokat abban a házban irom.

Tanitványaiba bele öntötte a munkaszeretetet, suggestioja s példaadása által; kipusztitotta szótárunkból az unalom szót. Mint egy szobrász, tetszése szerint gyurta, kalapálta lelkünket. Az elemi osztályokra gondolva, kezembe adja Lukács Pál, az akkori gyermek iró munkáit. Megjegyzéseket teszek: irjon jobbat, de versben. Én és vers. No csak irjon Erdélyről egy gyermek földrajzot és történetet. Igézetének hatalma alatt álltam. Olyan verseket csak tud csinálni, mint a marosvásárhelyi Borosnyai: Az a szabó bogár, mely mint a diákok kiülnek tavaszszal, hogy nap süssen rájok. Bár a tanitásra soha sem volt nagy hajlamom, ifjusági iróvá kellett lennem, megtermett a Györke-könyvtár, melyet később csak szerkesztettem.

E volt Brassai mint kolegyomunk tanára, pedagogarkája, igazgatója. Egy kertész, mely a vadtörzsbe hajlamokat, ambitiokat oltogatva, azokat nyeste, idomitotta; s kész emberkép kivánta tanitványait kezéből a világba bocsátani.

Mikor a kilenczvenedik évét a tanári karral köszöntettük, érezve, hogy mint gondnok, nem mondtam eleget, megcsokoltam kezét. Századik événél sem birtam magamat máskép kifejezni. Mint e tüne-

ményes ember csodás lelke hatásának műve, szerintem pályafutása rajzolásához tartozott.

Még egyszer — e volt Brassai, mint unitárius tanár. E volt a viszony tanár és tanitvány között nálunk a negyvenes években.

Brassai tanárkodását a forradalom megszakította. Pesten folytatta tanárkodását. Majd visszajön. Alakult az Erdélyi muzeum és muzeumegylet. Brassai igazgató-muzeum őre lesz. S a hatvanas években, Székely Mózes megürült tanszékén mint kisegitő philosophiát tanitott.

Iskolai felügyelő gondnokká választották. Áldásos keze rajta maradt iskolánkon.

Hogy mennyire szivén hordta oktatásügyünk emelését, beszéli az a tette, hogy nagybecsü könyvtárát collegiumunk könyvtárának ajándékozta, mit rég birtokba vettünk.

Hogy statusunknak milyen hive volt, tanusitotta százéveskori betegségében, az által, hogy a mint gyengülni kezdett, vagyonát a status pénztárnoka kezébe adta.

Kőváry László.

Vargyasi Daniel Péter főgondnok és családja.*

Szenvedésben voltunk, de az Isten annyira megerősitett, hogy még hitünkben, reménységünkben meg nem fogyatkoztunk. — Almási Mihály püspök 1716. ápril. 2. az unitárius közönséghez.

A jóltevők emlékére szentelt ezen szép ünnepen az a nehéz feladat jutott nekem, hogy a kétszáz évvel ezelőtt lezajlott idők nehéz és válságos eseményei között élt, Danielek hősies munkásságát ismertessem. Feladatomat nemcsak az elmult idő nagy távolsága, nemcsak az események felderitésére szükséges adatok hiányossága, hanem, főleg, az teszi nagyon nehézzé, hogy az akkori politikai és egyházi viszonyok annyira különböztek a jeleniektől, hogy alig lehet azokba beleképzelnünk magunkat, és még nehezebb megóvni higgadtságunkat. A helyzet tisztázása és a feladat megkönnyitése érdekében tájékozódjunk.

Apafi Mihály névleg Erdély fejedelme, de a nemzeti fejedelemség meg van szűnve. Erdélyben a fejedelem helyét az ifju Gr. Bánffy György kormányzó (Gubernator) foglalja el, a ki nem nagy talentum, de jó igyekezetü ember. A kormányzó esküvel fogadta, hogy Erdély törvényeit épségben megtartja és meg tartatja, ugy a kormányszékkel (Gubernium), melynek elnöke volt, mint a főtörvényszékkel, a mely igazság szolgáltatásra volt elhíva. E szerint a régi Erdélynek biztositva volt az eddig élvezett alkotmányos rendszer. Ez volt lényege a Leopoldi diplomának, melyet I. Leopold 1691-ben deczember 31-én bocsátott ki.

A diploma I. pontja az erdélyi három nemzet és négy vallás eddigi törvényes jogát biztositotta, de azzal a r. katholikusok nem voltak megelégedve. Ők Magyarországon hozzá voltak szokva a suppremetiához a herczegprimás és számos püspök mellett, kiknek, nemcsak a törvényhozásban volt öröklött joguk, hanem a kezükön levő nagy vagyonnal oly tekintélyük, a mellyel nem ért fel semmi nemü polgári hatalom.

Erdélyben egészen mások voltak az állapotok. Itt a r. kath. püspökséget az 1556. évi országgyülés beszűntette és azóta csak püspöki helyettesek intézték az egyház ügyeit. A püspöki vagyon

* Felolvastatott kolozsvári főiskolánk hálaünnepélyén, mely a jóltevők emlékére máj. 29-én tartatott.

jövedelme az országos szükségekre le volt foglalva. A helyzeten változtatni eddig nem lehetett, miután a fejedelmek, hármat kivéve, nem voltak katholikusok, most segiteni kell, mert nemcsak az uralkodó ház, hanem a kormányzó is katholikus és arra nemis lehetett gondolni, hogy ez az állapot megváltozzék. A főkormányszék a három nemzet és a négy vallás szemelőtt tartásával állittatott be, de a fő-hivatalokat katholikusok foglalták el, a szászok a nemzeti előnyök érdekében velök tartottak, s igy a többség biztositva volt. Ezzel elő volt készitve a talaj a katholikus reactiora, a mely azonnal kezdetét vette. A diploma kihirdetését követő évben a katholikusok egy hat pontból álló követeléssel lépnek föl. Kivánják a diploma 1 ső pontja revideálását, a r. kath. püspökség helyre állitását, a lefoglalt egyházi javak vissza adását; a felekezet egyházi és világi követői egyenlő jogát; a hivatalokban egyenlő részesülését; ott a hol több templom van azoknak a katholikusokkal megosztását és a jezsuiták vissza-helyezését. A tárgyalás és vitatkozás csak akkor vezetett némi nyugalomra, mikor Kolozsvárt az unitáriusok átadták az óvári fő-iskolát, a reformátusok az óvári templomot.

Itt nem volt vége, mert a katholikusok azzal az újabb követelésse léptek föl, hogy a piaczi Szent-Mihály templomot adják át nekik az unitáriusok. Oly merésznek tetszett ez a követelés, hogy a protestans követek a tárgyalást félbe szakitották mignem, hosszas harcz után 1693-ban pótdiplomát adott ki, melyben a status-quo fenntartása igértetett. Mind ez a belső béke érdekében történt, mert a törökök ismét fenyegették az országot, de a béke legkevésbbé lőn biztositva, miután a katholikusoknak titokban megigértetett a piaczi templom átadása és a kormányszéknél üresedésbe jövő protestans helyeknek katholikusokkal betöltése. Ugyanakkor fölállittatott az udvari Cancellária, mely a törvényes alapon álló másik két intézmény hatáskörét sokszor átlépte, a kormányszékektől sok jogot át vett magának.

A reactio diadala csak akkor volt biztositva, mikor I. Leopold a jezsuitákat nyilvánosan beszállitotta Kolozsvárra, Fehérvárra és több más városba, mert ezután már önként következett a püspökség beállitása is. 1715-ben ez is tényleg kimondatott, és 1716. február 19-én Mártonfi György esztergomi kanonok ünnepélyesen beiktattatott a reformátusoktól elvett templomban Gyula-Fehérvárt. Ez a lépés is az ország törvényeinek erőszakos áthágása volt és a reformátusok, de főleg az unitáriusok jogainak megcsonkitását, vagyonainak elvételét vonta maga után.

Mártonfi püspök felruháztatott miden elképzelhető hatalommal. Titkos tanácsossá, a kormányszék tagjává, a kormányzó helyettesévé tétetett oly jogkörrel, hogy a kormányzó jelen nem létében ő elnököl. Ez a jog a beállott versengés következtében annyiban módosult, hogy a püspöktől az elnöklési jog megvonatott.[1]

Ezekhez a határtalan előnyökhez vegyük hozzá a püspök apostoli buzgóságát; vegyük hozzá hogy a katonai főhadparancsnok

[1] V. ö. Szilágyi Ferencz. „Tanulmányok" 11. 12. l.

Steinville, a ki a püspöki beiktatás díszének emelésére is kivonult volt, egész seregével rendelkezésére állott a püspöknek, éppen mint a jezsuiták a kik a hadi fogásokhoz szintén értettek; ne feledjük, hogy e katholikus vezetőknek bevallott czéljuk volt a protestánsok és főleg az unitáriusok kiirtása és ekkor elképzelhetjük milyen volt a helyzete az unitárius egyháznak, melynek megsemmisitésére jogczimül 1744-ben egy buzgó térítő azt is felhozta Mária Terézia királyné előtt, hogy más országban sehol sincsen hitsorsosuk, Erdélyben pedig a fő és nemesi osztály egészen elhagyta.

Az utóbbi állitás nem felelt meg a valóságnak, mert még mindig több előkelő nemes család tartozott az unitáriusokhoz, de mind a mellett az ujabb terv is sikerült, mert 1716-ban Kolozsvárt az unitáriusoktól erőszakkal elvették a piaczi nagy templomot, a János Zsigmond épitette kisebb templomot, a nyomdát, mely a templomban volt elhelyezve, és az adományleveleket, okiratokat, órát, harangokat és minden hozzá tartozókat.

Ezután következett a templomhoz tartozó öszszes ingatlanok elvétele, majd 1718-ban a főiskola, tanári és papi lak s minden azokhoz tartozó fekvőségek elfoglalása itt Kolozsvárt és számos más unitárius egyházban a vidéken. E szomoru jelenség megvilágitását a jelen ünnepélyes pillanatban mellőzöm; mert ha megemlitem, hogy a főiskolát az unitáriusok csak alig tiz éve épitették, hogy a templomot kétszeri leégés után hazai és külföldi segélyből ujra épitették, valamint azt, hogy ugy az ingók, mint az ingatlanok legnagyobb része kegyes adomány vagy alapitvány volt, elég világosan fog állani előttünk hit elődeinknek, a kolozsvári főiskolának és egyháznak kétségbeejtően szomoru helyzete.[1] Ha joga volt Jeremiás prófétának Jeruzsálem romjai felett sírni, a vagyonuktól megfosztott, testileg lelkileg elgyötört unitáriusok ugyan sirhattak. de püspökjük Almási Mihály ekkor is igy szól: „A minden irgalmasságnak és vigasztalásoknak Istene minden szomoruságunkban vigasztaljon, hogy vigasztalhassuk a szomoruságba esteket, azzal a vigasztalással mellyel minket Isten vigasztal.[2]

A csapások oly rohamosan követték egymást, hogy az unitáriusok alig egy pár év leforgása alatt arra ébredtek föl, hogy Kolozsvárt hol 140 év alatt minden az ők jogos tulajdonuk volt, ott hol volt főiskolájuk, templomuk és nagy kiterjedésü birtokaik, quarta joguk a mi 4—5000 frt. évi jövedelemmel ért föl, most nincsen hol imádkozzanak és tanulóikból annyi tiz a hány száz volt a főiskolában most egy kis házban, itt e régi épület nyugati sarkán gyült össze mint menedék helyre. Minden meg volt semmisítve a mit a rozsda és a moly megemészthetett s a lopók ellophattak, csupán az a kincs nem, a melyre ezeknek a hatalma ki nem terjedett: a lélek a mely megelevenit, a szeretet mely csodákat mivel.

[1] Lásd a részletes leirást Szakál szemtanu és Fosztó Uzoni után közölve Kolozsvár tört. III. 174. s. köv. e.

[2] Almási levele. Unitárius Közlöny 6. köt. 28.

Kolozsvárt volt egy néhány jeles férfi, kik a megmentés munkáját azonnal kezökbe vették. Itt kezdődik, csaknem hősies és önfeláldozó szerepe a vargyasi Daniel család több tagjának, kiválóan pedi Daniel Ferencznek és Daniel Péternek.

A Daniel család családfája a 14-ik százig állítható össze, de kétségtelen, hogy azt megelőzőleg is fontos szerepet vittek egyes tagjai. Az unitárius egyháznak kezdettétől fogva mind ez ideig híve volt a család vagy annak egyik ága. Egyik Daniel Péter, ki János Zsigmondnak kedves híve volt, bizonnyal fejedelme vallását követte és abba megmaradtak utódai is mignem az olaszteleki ág. kivált és ev reform. lett Daniel Jánossal.

A vargyasi ág. alapitója Daniel Ferencz kit 1660-ban nagy ünnepélyességgel temetnek el. A temetésen közre müködik a kolozsvári főpap. az igazgató és egy tanár. Őt egyetlen fia István követte (1639 –1688.), ki egyike volt kora legjelesebb férfiainak, ugyis mint királyi táblai biró, ugyis mint ki számos követségben[1] vett részt. Aránylag ifju korban halt el, maga után hagyván nejét Gyerőmonostori Kemény Zsofiát és nyolcz kiskoru gyermeket, négy fiut és négy leányt.

Az özvegyre nagyon nehéz feladat, nyolcz gyermek nevelése és a vagyon megőrizése várt. A derék nő nemcsak ezeknek felelt meg, hanem vollásos kötelességeinek is. Buzgó unitárius volt. A főtéri főiskola épitéséhez 150 tallér adománnyal járult, az ifjuságot többször segélyezte, főleg 1690 - 98 ig, mig Kolozsvárt lakott. Vargyason halt meg és ott temették el Almási Mihály püspök, a főiskola igazgatója és egy tanár. A főiskola főnökének reá is vonatkozólag tett feljegyzését mi ismételjük „Áldott legyen emléke az utókornál is, mert igen sok jóval volt a tanuló ifjusághoz.[2]

Még több jóval volt a főiskolához és az unitárius egyház egyeteméhez fiai és leányai utján. A négy fiu közül Mihály a legidősebb és István a legifjabb, elsodortattak az unitáriusok ellen meginditott üldözés közben. Mihály rövid élete nagyobb részét a katonai pályán töltötte, s hihetőleg itt jutott olyan befolyás alá, melynek következtében az unitárius egyházból átlépett az ev. reformátusokhoz. A Rákóczi forradalomban esett el Kolozsvár mellett 1705 ben. Családja egyik fia ágán mais fenn áll.

István 1684 ben ssületett s egyike volt a család legjelesebb tagjainak, de gazdag talentumait ő is a ref. egyház javára gyümölcsöztette oly bő mértékben, hogy az most is élvezi áldásait, részint a n.-enyedi, részint a székely-udvarhelyi ev. ref. gymnál, melynek sok ideig gondnoka volt.

* A Daniel ősi nemes család keletkezéséről és tagjai életéről a mult évben bocsátott ki egy derék müvet annak jelenlegi feje, az unitárius egyház lelkes főgondnoka Daniel Gábor ur. Jelen tanulmány irásánál a becses müvet forrásul használtam mit hálásan ismerek el.

[1] Daniel család 188.

[2] asc. Frerum scol. III. 61.

Daniel István a mult száz, külömben sovány, irodalmi működésében is részt kivánt venni. Leirta élete folyását melyből megtudjuk hogy a kir. törvényszéknél alkalmazást nyervén gróf Bethlen Miklós, az árván maradt ifjut, gondja alá vette, családjába fogadta. „A kinek házában az igaz hitről való nyilvános vallás-tételnek, mind a mindennapi istentiszteletben, mind a szent gyülekezetben, a legtisztább és folytonos gyakorlata volt. A melyeket ő, mint a ki hasonló szellemi jótéteményekben azelőtt részes nem vala — bámulással hallgatta és a legtudósabb egyházi férfiaknak, mély elmében lerakott beszédeit emlékezetére bevéste“.[1] Az ábitatosság óráiban az eleve elrendelés gondolata az ifjut megszállotta és ezzel a gondolattal átlépett az ev. ref. egyázba, a hires Pekri Lőrincz leányával történt jegyváltás alkalmával. Az átállásra befolyással volt Pekri Lőrincz is, ki a rom.-kath. egyházból lépett át az ev. ref. egyházba.

A lányok közül, Judit Báró Bánfi Lászlónak, Kraszna megye főispánjának lett neje. Vallása miatt sok keserüsége volt. Anyjához 1692-ben panaszosan irja Berecztelkéről: „Én bizony valóban rosz egészségben vagyok, mind kivül mind belől. mert én nékem csak ugy kell élnem mint egy barom, én mióta itt lakom egy predikationál többet nem hallottam unitárius paptól; én megvallom, hogy bizony nagy lelki kisértetben vagyok, ezután még nagyobba esem, ha az Isten meg nem szán. Én bizony soha sem tudom hova legyek, ide nem hivathatok papot, mert azt (az uram) nem engedi, sem pedig én nem mehetek mert nem bocsát . . . hanem ugy akar, hogy az új búza kenyéren felvegyem vele az urvacsorát, mert ha nem, soha bizony vele jól nem lakom. Én nem tudom soha, az én istenem látja, mit csináljak, mert meg kell bolondulnom, ha az isten meg nem szán, valamiképpen gondot nem visel rám. . . Ha én ezt tudtam volna, bizony örökké inkább ugy ültem volna, hogysem ilyen kárhozatos életet éljek“. Ez a nyilatkozat nemcsak a szegény ifju nő vallásos érzületére derit világot, hanem anyja nevelésére is.

A második leány *Klára* hsztmártoni Biró János jeles unitárius férfiunak lett neje. Az unitárius egyháznak buzgó és áldozatkész tagja volt. A tanulókat bőkezüleg segélyezte, a kolozsvári egyháznak ajándékozott templom helyet, a főiskola helyének megszerzésére 60 mftot, a Kolozsvárt épitendő templomra 50 mfrtot

A harmadik leány Zsuzsa, Petrichecich Horváth Ferenczné, korán elhunyt, a negyedik, Anna, elhalt még mielőtt férjhez ment volna.

A másik két testvér Ferencz és Péter mai emlékünnepünk fő tárgyai.

Daniel Ferencz 1674-ben született, tanulását a kolozsvári unitárius főiskolában végezte, öcsesével Péterrel együtt, anyjuk felügyelete alatt. Ifjukori életéből nem ismeretes semmi emlék. Mig testvérei a hadviselés iránt éreztek hajlandóságot, ő a csendesebb pályát választotta. A Rákóczi szabadságharczban nem akart részt venni, de bele sodortatván ott is több szolgálatot tett. A főkormányszék a

[1] Önéletirata közölve a Daniel család eredete cz. műben, 346.

hűsége iránti bizalmát azzal mutatta ki, hogy 1706-ban kinevezte kormánybiztosnak. 1715 ben a Főkormányszékhez kineveztetett ülnöknek. Ez nemcsak neki, hanem és főleg az unitárius egyháznak és iskolának volt előnyére, mert igy a következő évben a kolozsvári egyház ellen megindult és az iskola ellen folytatott áramlat őt itt találta mint egy hatalmas oszlopot, mely ha a hullámokat fel nem is tarthatta, de a veszéllyel szembe szállott és a menekülőknek kikötőül szolgált.

Daniel Péter 1676. körül született. Tanulását a kolozsvári unitárius főiskolában 1699-ben végezte, és 1703-ban már katonai szolgálatban találjuk, 1706-tól kezdve a fejedelem mellett van mint udvarnok, 1707. a m.-vásárhelyi és ónodi országgyűléseken ő viszi Rákóczi előtt a fejedelmi buzogányt; 1708-ban követségben jár Moldvában Mikes Mihály tábornokhoz, a következő évben ugyan ezt teljesiti „mindeneket, látja isten, igy ir a fejedelemhez tett jelentésben — ugy kivántam folytatnom, hogy legkisebben is felséged méltósága meg ne sértődjék“ [1]

1711-ben a szatmári békekötés véget vet a háborunak és Daniel Péter katonai életének. Már ebben az évben megnősült, elvevén Sárosi János itélő mester leányát, Ilonát. Sárosi János tekintélyes unitárius férfiu volt. Az 1692 ben alkotott, legelső kormánytanácsnak, unitáriusrészről, tagja mint tanácsos; a leopoldi diploma vallásügyi pontjai megvitatására kiküldött 12-ős bizottságban az unitárius részről P. Horváth Ferencz és Joó Mihály mellett ő volt jelen. Neki jutott az a nehéz szerep, hogy az óvári iskola átadásába beleegyezzék. Daniel Péternek az unitárius egyházra oly áldást hozó munkája azután vette kezdetét, hogy neje birtokán, Szőkefalván, megtelepedett és ott gazdáskodni kezdett.

A kolozsvári főiskola főnöki naplójában számtalan helyen emlittetik e kegyes adakozó neve. Valahányszor felkeresték őt a kéregetni járó diákok, mindig készen találták, ezt a jeles és kegyes férfit, ki“, egyik főnök feljegyzése szerint „a haza reményére született, a nehéz terhek viselésére neveltetett. A főiskola tanulói rendes kéregetése alkalmával Daniel Ferencz és Péter mindig legnagyobb összeget adnak. Velök Biró Sámuel, Sándor Zsigmond Kun István és Mátyás tartják a versenyt. Érdekes, hogy 1705-ben még Daniel István ifju is az adakozók közt szerepel.

A nagy csapás éveiben 1716. és 1718-ban az eddig csak felcsillámló áldozatkészség, mint mentő angyal, egyszerre kiterjeszti szárnyait nemcsak a megfosztott kolozsvári egyházra és iskolára, hanem az egész unitárius egyházra is. Ezek között a nemes mentők között a legelső helyen áll, Daniel Péter és Ferencz. Mellettük ott van Petrichevich Horváth Boldizsár, Kénosi Sándor Gergely, D.-sztmártoni Balog Zsigmond. Ezeket a neveket minden unitáriusnak emlékébe kell vésni és hiven megőrizni, nemcsak a veszély pillana-

[1] Daniel oklt. 467. l.

tában nyujtott segélyért hanem azért a bölcs előre látásért melyel az unitárius egyházat ujra szervezték.

Eddig a főiskola a kolozsvári anya egyház iskolája volt, mert annak a révén voltak, mindazok a jövedelmei, melyekből fenntartotta magát, a koronként, tartott kéregetés segitségével. Ezentul a főiskola az egész vallás közönségé, melynek föntartásához minden egyházkör, minden egyház és minden egyén hozzá járult. A püspöki, papi, tanári fizetések, a tanulói segélyek, az ugynevezett collectákból gyültek össze. Eddig az egyházat a zsinat, illetőleg az évi főtanács kormányozta, mely a papokból állott: mostantól kezdve a kormányzó fők között ott vannak a világi főbb urak, a tekintélyes férfiak. A derék püspök Almási Mihály 1716 ban kibocsátott körlevelében a vigasztalás evangeliumát küldi a hivek közé.

1718 ban „a Kolozsvárt mostan jelenlévő, unitária Religion lévő atyafiak" a teremtés legyen szavával lépnek föl Miként hajdan az első apostolok, őkis a lélek sugallatára szervezkednek. Egymást és önmagukat kinevezik vezérekké, vagyis szervezik a főgondnoki és köri gondnoki tisztségeket. *Főgondnokok*: Biró Sámuel és Simon, Mihály, kikkel egy osztályban állanak a kolozsvári plébánus és a püspök. A kolozsvári plébánus, ki ez ideig mint a kolozsvári anya egyház feje, igen gyakran, egytekintélyünek, néha magasabbnak vétetett a püspöknél. Ezt hozta magával a kolozsvári egyház vagyoni helyzete és a főiskolához való viszonya. A Steinvile és a katholikus püspökség karhatalma ezt a dicsőséget a valóságban megsemmisitette, az unitárius egyház hálája és kegyelete még sok ideig megőrizte.

Főgondnokok voltak, ámbár csak azok segitőinek (adjunctus) neveztettek: Sándor Gergely, *Daniel* Ferencz, Gidofalvi Gábor a vidékiek közül, Bongardus János, Teleki Ferencz a kolozsváriak közül. Ez a hét férfi alkotja az unitárius egyház első főgondnoki karát. Ezek után két izben még négy-négy hely töltetett be, de később, 1771-en innen csak kettő.

A főgondnoki állásokkal egy idejüleg szerveztetett *a köri gondnokoki*, de ekkor nem az egyházkörök, hanem a politikai megyék, illetőleg székek beosztására volt tekintet. Igy történt, hogy csak hét megyében, tehát hét csoport gondnok neveztetett ki. Udvar és Keresztur egyházkörök együtt három gondnokot kaptak, valamint Maros-szék is.[1]

Az uj szervezkedés czélja volt az egyház egyetemének összetartása és a kolozsvári egyház és főiskola szükségeinek fedezése gyűjtés utján.[2] Az országot ért elemi csapások, rosz termés és a jezsuiták által folytatott garázdálkodás, mely főleg Aranyos széki egyházainkat sújtotta, a gyüjtés sikerét nagyban gátolta, ámbár a megnyilatkozó áldozatkészség valóban szép volt és sok jelenete mélyen megható.

A mentés munkáját vezető férfiak és azok között első helyen Daniel Ferencz és Péter ujabb buzditó felhivást bocsátanak ki.

[1] Közölve Ker. Magv. XII. evf. 267. s. l.
[2] A gyüjtés munkáját megirta Benczédi Gergely. K. M. XII. köt. 265. s köv.

1721-ben, melynek czélja állandó igéretek biztositása. Illendő itt kinek kiket — irják a felhivásban — maga jó lelkiismeretében beszállani és jól meggondolni az evangeliumi világosságról származott szent tudománynak természete szerint, mint kivánjon keresztényi kötelessége ilyen dologban, mely czéloz egyenesen az Istendicsőségére és az ekklésia közönséges hasznára s nem valami haszontalan világi hiuságra".[1]

Az eredménnyel nem voltak megelégedve. A következő 1722 ik évben ismét bocsátnak ki felhivást, „hog legyen egy kis Kassa elymosinaria, az melyből sustentalódjék az itt tanuló ifjuság". . . . Féltek, hogy ha a tanuló ifjuságot nem segélyezhetik „többé schola nem lesz, és igy nem lévén a falukban levő ekklesiák defectussát, honnan supplealmi az ekklésiaiak is elfordulnak, mely ha a mi életünkben meg lészen, nem tudjuk miként adhassunk számot Istenünk előtt az itéletben".[1] Ezt a kérést Daniel Ferencz és még két főgondnok írta alá. A negyedik hely ürességben volt.

Még egy ujabb nehézség is adta elé magát. A kolozsvári egyház nem volt hajlandó a maga gyűjtéseit és más jövedelmeit a vidéken gyüjtött jövedelemhez csatolni. A segélyezést a maga erején kivánta folytatni s hogy korábbi tekintélye és befolyása megmaradjon nem egyezett bele, hogy Kolozsvárt egy oly bizottság alakuljon a mely a kolozsvári egyház és az összes egyházak ügyeit is állandóan intézte volna. Ez lett volna a mai E. K. Tanács.

A világi urak ugy segitettek a helyzeten, hogy a megüresedett helyekre két főgondnokot választottak u. m. *Daniel Pétert* és Kun Istvánt, kiknek föladatuk volt a begyülő segélyek számontartása és további intézkedés.

A választás 1723-ban történt és minő szerencsés választás volt. Daniel Péter nemcsak áldozatkész ember, hanem bölcs belátásu férfiu is, a ki ezzel a két jeles tulajdonságával, nemcsak megmentette a főiskolát, hanem annak jövőjét is biztositotta. Alaptőkét egyelőre nem teremthetett, de az állandó gyüjtést ugy rendezte, hogy fennakadás többé nem volt. Ő maga egyedül egy tekintélyes tőke jövedelmét biztositotta, felajánlván évi 200 véka búzát a kolozsvári, 60 vékát a tordai iskola számára, mely igéreteit élete végéig 1741-ig teljesitette. Ez nem volt kevesebb mint egy szép jószágnak évi tiszta jövedelme. Tekintve, hogy ezt a nagy összeget 22 éven át szüntelenül adta, Daniel Pétert méltán sorozhatjuk legnagyobb jóltevőink közé.

Hogy ez adomány értékét kellően méltányolhassuk tudnunk kell, hogy a tanulók fentartása is az iskolára nehezedett. Ezt szomoruan igazolja egy eset 1723-ból. A tanulók szűkösen kapták ki a heti segélyt; felbujtogatták egymást és a togás diákok közül 16-on kiléptek az iskolából. „Az idő megkorrigálta eszüket" és mindannyian visszatértek, de azzal a nemes jóltevők önzetlen szivén ejtett sebet

[1] Idézve Ker. Magv. XII. 273.
[2] U. o. 271. 275.

meggyógyitani nem tudták. Daniel Péter arról is gondoskodott, hogy ilyen zavar többször elé ne fordulhasson. Midőn a tanulók heti segélye (septimanalis) hiányos volt, ő a sajátjából kipótolta; itt a mostani iskola helyén levő első iskola házat a sajátjából befedette, majd lovat ajándékozott a diákoknak, hogy azzal alamizsnát gyűjteni járjanak. Még csak azt emlitem meg, hogy, nyáron át, több diákot vitt magához hol a gazdaságban segédkeztek és azért ellátásban és ajándékban részeltettek. Daniel Péter érdeme, hogy 1724-ben, az adományok kellő ellenőrzés mellett rendes pénztári könyvön kezeltetni határoztattak. Ekkor sikerült az állandó alap meginditása is.

Daniel Péter főgondnok 1741-ben marczius 1 én halt meg. Életének java részét, mintegy 25 évet, szentelt az unitárius egyháznak és iskolának. Főgondnoki tisztjét 17 évig folytatta. Hajlandók vagyunk azt mondani, hogy ha e derék főgondnoknak, társaival együtt, nem sikerült volna egyházunk ujra szervezése, talán sikerült volna a jezsuitáknak a Mária Terézsia hosszas uralkodása idejére kitűzött tervök: „az ariánus eretnékség kiirtása“.[1]

Igy is határtalan sokat szenvedtek. Minden lehető cselfogással és erőszakkal, egyházaik és hiveik fele részétől, megfosztattak, de a kiirtás főczélja nem sikerült. A jezsuiták magok szolgáltattak okot arra, hogy a pápa a folytonos panaszt meghallgatta és a rendet eltörölte 1773-ban. — Daniel Ferencz főgondnok, bátyját Pétert, túlélte. Meghalt 1747-ben „minekutána ez hazában felséges fejedelmeihez s édes hazájához tartozó homogiális kötelessége szerint a kir. törvényes táblával assessori tisztet 35 esztendők elfolyása alatt tette volna“. B. Apor Péter ezt jegyzi meg róla halálakor: „egy igen emberséges, szelid és alázatos férfiu; csak kár, hogy unitárius volt.“

A Daniel Péter családja leány ágra szakadt, a Daniel Ferenczé fennmaradt és egyházunk iránti hűségét megőrizte. Ennek elég szép bizonysága az, hogy a jelen században már harmadik főgondnokunk van az utódok közül, mindenik áldozatkész, buzgó és hű.

T. ünneplő közönség! Régen elmult időknek szomoru, de megható jeleneteiről igyekeztem fellebbenteni a fályolt. Tudom, érzem, hogy a kép nem egészen teljes, nemis kedves, de van benne lelkesitő, magasztos. Van benne az a mély tanulság, hogy az eszmék mindig nagy és drága áldozatot kivántak; benne van az a régi tapasztalat, hogy a hit dolgában az emberek nagyon könnyen esnek túlzásba. Megújul ezzel is az a csaknem hihetetlen tény, hogy a szeretet evangeliuma, nemcsak életünket, nemcsak vagyonunkat, hanem halálunkat is kivánja. Nekem ugy tetszik, hogy a kereszténység élete a Jézus életét valositja meg, mind a szeretettel, mind a szenvedéssel, egészen a halálig. Én ugy látom, hogy a halálnál kezdődik a megdicsőülés. Azért ezt a szomoruan tanulságos rajzot. „Az ember tragediája“ költőjének utolsó szavaival fejezem bé:

Ember küzdj és bizva-bizzál.

Boros György.

[1] K. M. XVIII. 329. sk.

Hálaünnepélyt bezáró-beszéd [1]

Mélyen tisztelt közönség,

Kedves ifjuság!

Perikles, az ókor egyik kiváló embere azt mondotta: „Legméltóbb sírja egy nagy embernek és hazafinak nemzete hálás emlékezezetében van".

A mely nemzet ide helyezi el érdemes halottait, a sirt mindig termékennyé teszi.

Ezen nehány szó nagy igazságot rejt magában, mert a nagy halottak emléke nemzedékről nemzedékre tisztúl és nő és mind nagyobb nagyobb segitségére lesz az élőknek, olyanok ők, mint a magasan lobogó szövetnekek, kik besugározzák maguk körül az erkölcsi légkört s szellemök fénye átsugárzik a késő utódokra is. Vajha mi is mai ünnepélyünkből segitséget merithettünk volna a jövőre, vajha uj erőt nyert volna lelkünkbe a háládatosság érzése, a nagyok emlékének tisztelése és megbecsülése. A történelem tanusága szerint, a mely nép hazája nagyjainak emléket emel lelkében, annál a hazaszeretet örök ifju lánggal ég, annak fönállása, fönmaradása biztositva van. — De arról is tanuskodik a történelem, hogy a hálátlanság az egyeseknél az erkölcsi szegénységnek, testületeknél, társulatoknál, vallás felekezeteknél és a nemzeteknél a hanyatlás bizonyitéka. Ezeknek tudatában a tudomány és moral szolgálatában álló iskola nem tehet nemessebbet és az erkölcsi érzés fokozására hatásosabbat, mintha növendékei lelkében emléket kiván emeltetni azon nagyoknak, a kik a szellemi világosság terjesztésének szent ügyét szolgálták, s egy hosszú élet áldásos munkájának gyümölcsét forditották azon szent czél elérésére, hogy minél többeket segitsenek a müveltség egy bizonyos fokára emelkedni.

Hála a gondviselésnek. egyházunknak, iskolánknak sok ilyen fenkölt gondolkozásu nagy jóltevője volt.

Ezek emlékének oltárt emelni lelkünkben, hálával és mély tisztelettel emlékezni meg róluk. nemcsak kötelesség, hanem a lelkünkben levő erkölcsi érzés megnyilatkozása.

Ezért kellett, hogy mi ma ünnepet szenteljünk emléköknek, hogy erősbödjék lelkünkben a háládatosság szent érzetének lángja. Igaz ugyan, hogy a halottaknak semmi szükségük nincsen a mi

[1] Elmondatott máj. 29-én, főiskolánk hálaünnepélyén,

hálánkra, elismerésünkre, de szükségünk van nekünk élőknek, hogy az ők életökből, halálukból bátoritást, lelkesedést és tanuságot nyerjünk.

Mai ünnepélyünk azonban korántsem csupán felekezeti ünnep. Nagyjaink nem csupán az egyháznak hoztak áldozatokat, hanem áldozatot hoztak a hazának, a magyar nemzetnek. A nemzeti kultura fejlődésének, a haza fölvirágoztatásának oltárára tették áldozataikat. Ha csupán felekezeti szempontból tekintenők is őket nagyoknak, akkor is arról tennének tanuságot, hogy kicsiny egyházunk, mely annyi megpróbáltatáson ment keresztül, fönmaradását első sorban annak köszönheti, hogy nagyjai emlékét becsülni tudta, annak érzetét hagyta át utódokról utódokra s nyert benne egy főerősséget létének biztositására. Azért mai ünnepélyünkön égjen ujra erősbödő lánggal a hála és kegyelet örök fáklyája s hevitsen, lelkesitsen minket, áldozatokat hozni a közjóért, tanitson megbecsülni a jótéteményt s tanitson meg arra is, hogy önzetlen nemes törekvéssel tegyük magunkat érdemesekké az élvezett jókra.

Önök pedig kedves ifjuság, mai ünnepélyünkből tanulják meg, hogy miként kell hálásnak lenni s tartsák is meg azt életök végéig, hogy erkölcsi gazdagságukról ez uton is tanuságot tehessenek. S ez intézetet, mely szintén jóltevőink áldozatkészségéből emeltetett, tanulják megbecsülni mint olyant, a melyben lelkökbe vésték azokat a nemes érzelmeket, eszméket, melyek hatása alatt a hála, a tisztelet és megbecsülés szent kötelességgé vált szivökben.

Szenteljenek minél többször egy-egy napot a jóltevők emlékének ugy mint ma is. Végül fogadja a mélyen tisztelt közönség őszinte köszönetemet, hogy mai ünnepélyünk fényét szives megjelenésével emelte s ezzel az ünnepélyt befejezettnek nyilvánitom.

Boros Sándor.

Adalékok Basilius István életéhez.

Az unitárismusnak a XVI. században nem volt buzgóbb térítő apostola, mint Basilius István. Tettel s élőszóval egyaránt szolgálta vallását, egyházát és mind két téren szép sikerrel működött. Élete története sok homályos, eddig fel nem deritett részlettel bir; nevéhez több oly esemény emléke füződik, melyeket kellő hitelességü adatok hiányában eddig bizonyitani nem sikerült, de a melyek arra ösztönöznek, hogy ez irányban behatóbb kutatások végeztessenek.

Családi viszonyai, származása eddig ép oly hiányos képet mutattak, mint Erdélyen kivüli térítő müködése. Az előbbire nézve nehány biztos adat került elém, a melyeket itt közölni bátorkodom sőt az utóbbit illetőleg is leltem egy, eddig ismeretlen adatot, mely tasnádi lelkészkedéséről szól. Hogy Belényesen kivül csakugyan ő alapitotta-e a békési, makói, simándi, hódmező vásárhelyi, szegedi, temesvári unitárius egyházakat, s hogy Nagyváradon téritett-e át csakugyan 3000 embert: ezeket más szerencsésebb kezü kutatók fogják világosan megoldani. Ma e részletek bizonytalanok, épen ezért készpénzül nem vehetők, de czélul szolgálhatnak biztos alapra támaszkodó kutatásoknak.

Basilius István származási helye, mint eddig is tudva volt, Kolozsvár. Atyja Balázs deák (circumspectus Blasius literatus Colosvariensis). Testvérei: Ferencz doktor († 1577 előtt); László († 1579 előtt); György és Ambrus. Neje Moód Erzsébet; gyermekei: Erzsébet, Katalin, Anna, Judit; vejei: Gyulai János, Szegedi Gergely ötvösök, Szőlősi Péter deák gyerőmonostori vár prefectus. (Judit talán hajadonon s még 1580 előtt meghalt).[1] A család maga vagyonos polgári család volt.

A fentebbi adatok igazolásául a következő okmányok szolgálnak. 1579-ben nov. 30-án eladja tiszteletes Basilius István, a néhai kolozsvári Balázs deák fia unokaöcscsének Balásfi Jánosnak (ekkor „notarius cancellariae maioris„ majd 1591-ben gyulafehérvári káptalani requisitor [B. prot. p. 49], a testvére: László fiának, kit több leány-

[1] V. ö. Ker. Magv. XIV. 288. l.

gyermek testvérével együtt ő a maga házában nevelt fel, mint árva gyermekeket, a kolozsvári piaczon levő szeglet házát 800 frtért. A ház a Budai Tamás, Nyirő Simon s Szent-Miklósi György háza szomszédságában, a Hosszu Gergely öröklött házához közel feküdt. Basilius István ez eladást gyermekei: Erzsébet, Gyulai János ötvös neje, Katalin, Szegedi Gergely ötvös neje és Anna s Judit hajadonok beleegyezésével eszközli.

1577. nov. 12-én *Balásfy István tasnádi* concionátor megveszi testvérétől (frater conterminus) Balásfy György kolozsvári polgártól, ennek Kolozsvárott a „Hásongáth"-on levő kertjét, oly feltétel alatt, hogy miután még György e kert miatt perben áll mindkettőjök legidősebb testvére, néhai Ferencz doktor özvegyével Annával, ki jelenleg Seoreos Vincze kolozsvári polgár neje, előbb eladó e pert bonyolitsa le a maga előnyére.

1577. febr. 15. Ugyanazon György eladja testvérének (frater carnalis) Balásfy Ambrusnak a kolozsvári promontoriumon levő szőlőjét.

1587. márcz. 12. *Basilius István pastor Ecclesiae in possessione Szent-Mihályfalva*, terhes anyagi viszonyaitól kényszerittetve eladja vejének Szőllősi Péter deák, gyerőmonostori vár prefektusnak, Kolozsvárott a Széna-utczában levő ama kőházát, melynek egyik szomszédja Balásfy Ambrus requisitor, a másik pedig a kis farkas-utczába vezető sikátor, 700 frtért. E ház harmadrészben a Szőlősi Péter nejének, Balásfy Annának, anyjáról Moód Erzsébetről való öröksége. Basilius István az evictiót magára vállalja e házért

Ugyanazon év és napon t. i. 1587. márcz. 12-én *Basilius István pastor Ecclesiae possessionis* Keobleos, Hentrel Balázs kolozsvári polgártól egy házat vesz 225 frtért.

Ezek a hivatolt adatok, melyek a kolozs-monostori konventnek az orsz. levéltár-kincstári osztályában található protocollumaiból véve. Lelhelyük sorban a következő: Prot. „1578" fol. 60; fol. 18; fol. 18; Prot. „DD" fol. 112; fol. 130. —

Kérdésbe tehető, hogy Basiliusnak voltak-e több gyermekei és épen fiai is? Ilyenek nem emlittetnek ugyan, de az utolsó előtti okmányban ezen kifejezés fordul elő: „filiorum filiarumque suarum, fratrum ac consangvinearum omnium sub notandis in se ipsum assumptus, libere et sponte fassus est".

Kérdésbe tehető, hogy miképen lehetett őt egy és ugyanazon napon Szent-Mihályfalvi és köblösi lelkésznek nevezni, mint a két utolsó okmány teszi? Aligha másképen, minthogy ezen Szolnok-Dobokában fekvő községek egy egyházat képeztek.

Kérdésbe tehető, hogy miért „Basilius“ és nem „Balásfy“ István néven nevezi magát, holott az idézett okmányokban ő maga, gyermekei, igy is neveztetnek, testvére, rokonai pedig csak is igy fordulnak elő? A feleletet a kor szokásaiban találjuk meg.

Végre családfáját a következőleg állitjuk egybe.

Circumspectus Blasius literatus Colosvariensis.

Ferencz dr. neje Anna	László	Basilius István, neje Moód Erzsébet	György canc. not. requis.	Ambrus requisit.
II. férje Sörös Vincze.	János és több leány			

Basilius István gyermekei:

Erzsébet f. Gyulai J. ötvös.	Katalin f. Szegedi G. ötvös.	Anna f. Szőlősi P. prefektus.	Judit (1577—80. közt † ?)

Pokoly József

Párisi levél.

Páris, 1897. máj.

(Exquisse d'une philosophie de la religion, Sabatier A.-tól. I. köt. 8. r. Fischbacher. A szabadelvűek conferentiája Nîmesben. Párisban tartott vallási összejövetelek.)

Szerkesztő Ur!

Sabatier munkájának közreadása nevezetes esemény. Renán „Jézus élete“ óta egy munka se gyakorolt oly mély hatást a bölcselmi és vallási kérdésekkel foglalkozó szellemekre. Az első kiadás néhány hét alatt elfogyott, a második is csaknem teljesen. Hatalmas mű az eszméknél, a kegyességnél, tudománynál, az egyéni tapasztalatnál, az éles látásnál és mélyreható észrevételeknél fogva

Már is sok tíltakozást, szenvedélyes vitát, sok hallgatag vagy lármás gyülöltséget idézett elé. De alkalmul szolgált lelkes nyilatkozatokra, meleghangu dicséretekre is és mindenek felett a szerző iránt a rokonszenv számos nyilvánitására. Sok elismerést kapott nem ismerőseitől, világi emberektől, sőt még kath. papoktól is azért a jóért, azért az élvezetért, mit könyve szerzett. Ugy látszik, a mint mondják, hogy ez a könyv a kellő órában jött. Éppen a kellő órában, a mikor sok lélek szükségét érzi, hogy valami jobb, erkölcsibb és tartósabb dologban higyjen, mint a mit a materialismus és sensualismus ajánl; s mely szükséget a katholicismus ki nem elégíthet, mivel a gondolatot és a lelkiismeretet elnyomja; s a régi protestans orthodoxia sem elégíti többé, mert a betü rabszolgája. Mondjuk ki mindenek előtt, hogy e könyv bizonyos tekintetben a szerző szellemi és erkölcsi önéletirata. Ő maga is annak nyilvánitja előszavában: „Nem irtam semmit itt csak a tényeket, melyek bennem és általam meg vannak állapitva. Igaz, hogy én felteszem, hogy minden gondolkodó olvasó fel tudja azokat találni és saját személyes tapasztalatában a lánczolatot követni.“ Hosszas és fáradságos munka után, melylyel magának hitéről akart számot adni és e hit *miért*-jéről és *hogyan*-járól, irta meg e müvet a tudós tanár mintegy a lelkiismeret elémondása után, s örvendetes, hogy a békét megtalálta. Ezért, hogy a mű hasznos másoknak, mindazoknak, a kik mint ő a személyes

hit bizonyosságában keresik a békét, hasznos, mert az ő tapasztalatának, vizsgálódásainak és szemlélődéseinek részeseivé teszi. Magától a szerzőtől tudom, hogy már tiz év óta dolgozott vallásbölcselmén. Lehet is mindenik részen látni, hogy arról hosszasan gondolkodott és semmit sem írt rögtönözve. A munka csak bévezetés dogmatikájához, melyen most dolgozik, melyet később fog közreadni. De nem szükség várakozni, a mig az megjelenik, hogy a szerző vallási és theologiai gondolkozása iránt elismerésünket fejezzük ki.

S mit tartalmaz müve? Megkisérlem, a mennyire lehet, e tartalmat jelezni.

A mű három részre oszlik. Az elsőben tárgyalja a vallást, a másodikban a keresztyénységet, a harmadikban a dogmát.

Az első részben a vallást elemzi éppen oly mély, mint világos módon. Miután a vallásról a téves nézeteket, a vallás tényéről a téves fogalmakat megczáfolja, a vallás lényegét az Istennel való benső közösségben ismeri fel, a mivel kibékit minden ellenmondást, mely az ember szivét zavarja. És az mindig a hitnek a ténye, mely ezt a kibékülést eszközli minden lelkiismeretre nézve. A vallásnak a legtisztább kifejezése az ima. Az az ellenmondások kibékitése a gondolat és akarat közt, a tudományi determinismus és az erkölcsi szabadság közt. Minden látszolagosságok ellenére mi hiszünk a szellemnek az anyag felett való fensőbbségében; mi nem akarunk az anyagi világtól elnyomatni, mert hiszünk az Isten fensőbbségében. Mi nem tartjuk, hogy a tudományos ismeret és a lelkiismeret egymást kizárnák. Mi hisszük, hogy Isten a szerzője a természet törvényeinek és a szellemi életéinek és hogy benne azok kibékülést és összhangot találnak. Az életnek parancsoló és gyakorlati szüksége szüli a vallást az emberi szívben. „Érzem, hogy a vallás nem tőlem jön, nem a nevelésből, nem elődeim szokásaiból. Hogy eredetét fölfedezzük, vissza kell mennünk magának az értelmi életnek gyökeréig, vissza arra a lényeges ellenmondásra, melyben az kifejlődik és a mely ellenmondásban mégsem maradhat meg a nélkül, hogy meg ne haljon. A vallás bensőségteljes ima és szabadulás. A vallás ezen a ponton inhaerens, ugy hogy az ember azt szivéből nem tudja kiszakitni a nélkül, hogy magát arra ne kárhoztassa, hogy magát maga-magától elkülönitse és megölje azt, a mi benne tulajdonképpen az emberi voltot alkotja."

S ezt mondhatjuk még inkább a jó és rosz, a bün és megszentesűlés közti ellenmondás kibékitéséről. Itt van az mindenek felett, hogy az üdv a sziv mozzanatában, a gyermeki ragaszkodás

tényében van, melylyel az ember teljesen a mennyei Atyára bizza magát, s nem valamely hitvallásban, nem szertartásban, külső munkában . . . Gondolatát fejtegetve Sabatier következőleg vizsgálja a „kijelentés,“ a „csoda“ és az „ihletés,“ eszméit. „A vallás, mondja, Istennek a subjectiv kijelentése az emberben, a kijelentés az objectiv vallás Istenben. A forma és a tárgy, a hatás és ok jelentése egyesitve van, egy és ugyanazon psychologiai jelenség . . . .“ Ezt tárgyalva, gyönyörü lapokat irt az igazságról és gyakorlati érzékről. Felsorolja a kijelentésről a különböző nézeteket és megmutatja a hiábavalóságát annak a megkülönböztetésnek, melyet a természetfeletti kijelentés és a természeti közt, a közetlen kijelentés és a közitett közt tesznek . . . . „Nincs kétféle kijelentés, egyik a másikkal szembetéve. A kijelentés egy, különböző formákkal és fokokkal . . .“ Az ihletésről való nézete nem különbözik a kijelentésről való nézetétől: „A vallásos ihletés nem egyébb, mint az embernek Isten által való teljes áthatása . . . Az ihletésnek benső gyökere nem más helyt van, mint a minden emberrel közös kegyességben. Az természetére nézve nem különbözik, hanem csupán erejére. Kétségtelenül, nem szükség hozzáadni, hogy Sabatier feltétlenül elveti a csodákról való régi nézetet, mely napjainkig lejött. „A lényeknek fölfelé menő fejléselmélete, mely a csudát feleslegessé teszi, a természetet folytonos átalakulás, a folytonos levés folyamában mutatja. Semmi sincs abban állandó és végleges. Minden egy másik dolgot készit elé. Az életnek mindenik formája bévezetés egy magasabb formához . . .“ Az első rész az emberiség vallási fejlődéséről szóló fejezettel végződik, melyben megmutatja, hogy a vallási fejlés Jézusban érte el a legmagasabb fokot. A fejezetnek az utolsó sorai: „Saját lelkiismeretemben végződik e gyakorlati megmutatás. Akarhatom, hogy ne legyek vallásos, de hogyha az akarok lenni, akkor komolyan nem lehetek csakis a kereszténység formája alatt. Tehetem, hogy ne imádkozzam, de hogyha ímádkozni akarok, ha a lelkiismereti aggodás, vagy az értelmi kétség kerestetik velem az ima valamely formáját, nem találok mást, csak ezt: „Mi Atyánk! ki a mennyben vagy.“ Végül megvethetem a lélek benső életét, s magamat mulathatom mindazokkal az eszközökkel, melyeket a tudomány, a müvészet, a társas és világi élet ajánl; de hogyha e munka, e külső gyönyörök minden zajától elfáradva és megcsalatva, ismét kedvet akarok nyerni és benső életet élni, nem találok és nem fogadhatok el más vezetőt, más mestert, mint Jézus Krisztust, mert benne van az optimismus frivolitás nélkül, s a lelkiismeret komolysága kétségbeesés nélkül.

A munka második része egyenesen a kereszténységnek van szentelve, melyben az emberiség vallási fejlése tetőpontjára jut. Szerző, a mint maga is mondja, tanulmányozta azt, mi a kereszténységet a multhoz köti, az eredetiséget, mi azt megkülönbözteti, az egymásután következő formákat és jellegeket, melyeket felöltött. Miután áttekintést tesz Izıael népe történelme felett és szemléli helyes álláspontról a profétismust nagyszerüségében és annak befolyását, tárgyalja a kereszténységet. Bármennyire szellemi volt a próféták vallása, az mégis nemzeti vallás volt. El kellett következni, hogy az Istenországában a nemzet eszméje az emberiség eszméjének adjon helyet. „A profétismus isteni virág volt, de a virág terméketlen disz lenne, hogyha kelyhében nem formálna gyömölcshozó magot. A próféták kegyességének átalakulása egy tisztán erkölcsi teremtésben, az Istennel való új szövetségben, ez a Krisztus munkája lett.“ Egy hosszú fejezetet szentel a kereszténység lényegének előadására s azt két kifejezésben összegezi: az a léleknek az Istennel és az Istennek a lélekkel való tökéletes viszonya. Ez a tapasztalat a Jézus Krisztus lelkiismeretében tétetett és aztán ismétlődve megvilágositotta és élteti az egész emberiséget. Eszményi vallás a kereszténység és egyszersmind történelmi vallás elválaszthatlanul összekötve a Krisztus tanának nem csupán igazságával, hanem magával személyiségével, szelleme állandó hatásával, mely a kereszténységet nemzedékről nemzedékre élteti. Miután a keresztény elv megrontásairól szól, tárgyalja a kereszténység három történelmi formáját: a zsidó vagy messianikus kereszténységet, a katholikus kereszténységet és a protestanst. A zsidó vagy messianikus kereszténység a két első százév formája, melyet a katholikus egyház elnyom, mivel nem engedheti meg, hogy a katholicismus ne lenne Jézus és az apostolok müve. Azt képzeli, hogy az első keresztény gyülekezetek hasonlitanak a IV-ik és a következő századok római egyházához. A szentirások nekünk világosan mutatják, hogy a két első században a kereszténység formája félig zsidó volt, csaknem egyenlő mértékben akarván Jézust és Mózest egyesítni. Mindazonáltal a II-ik száz végén az apokalyptikus eszmék és a Krisztus visszatérésében való messianistikus hiedelmek eltünnek De akkor aztán a kereszténységnek egy egészen uj formája születik és növekszik gyorsasággal: a messiási theokratia lesz az egyház theokratiája. „A mennyire zsidós volt az apostoli kor messianismusa, épp annyira pogány a katholicismus. Kitörülhetlen nyomát viseli magán a görög-római miveltségnek, keleten inkább a görögnek, nyugaton a rómainak. De mindig és mindenütt elnyomja az embert és folytonos alárendeltségben

tartja. A néha alkalmatlan hangokat, melyek több szabadságot és szeretetet akartak, halálbüntetéssel fojtotta el. De mindezek a látható hibák csak azt eszközölték, hogy erőt adjanak a keresztény elvnek, mely a XVI-ik százévben végre diadalmaskodott. „A protestantismus nem egy megkötött dogma egy más dogmával szemben, az több és jobb, mint egy tan, egy rendszer, több és jobb annál is, mit egy jobb egyház jelent, az a kegyességnek egy új formája. Innen világos, hogy a protestantismust nem lehet valamely végleges formába zárni. Az a formáknak, szertartásoknak és társulásoknak a különféleségére írányul szükségképpen, mint a katholicismus az egységre. S fensőbbségénél fogva s abból az okból, mert átalános miveltséget tételez fel, a kereszténységnek ez a formája nem jelenhetett meg csakis a többiek után . . . .“ Azok a helyek, melyekben a katholicismusnak alapelveit hasonlítja össze, művének a legerősebb részei. Sajnálom, hogy mind nem idézhetem e részt, mely különösen azok számára van irva, a kik a vallási igazságot a szellem és a lelkiismeret szükségéből keresik. De álljanak itt a következők: „Protestans vagyok nem felekezeti buzgóságból, s nem a huguenották családjához való testvéri ragaszkodásból, bár köszönöm Istennek minden napon, hogy onnan számmazom, hanem mert a protestantismusban találom fel a Krisztus örökségét, az az lehetek keresztény a nélkül, hogy lelkiismeretemet bármely külső igának alávessem, mert az Istennel való benső közösségben, az ő imádásában erősithetem, a nélkül, hogy áldozzak, sőt ellenkezőleg benne megszentelődve, gondolatom tevékenységét, szivem természetes érzelmeit, s találhatom meg ez erkölcsi megszentelődésben egész lényem szabad nyilvánulását.“

Végül a harmadik részben a dogmáról beszél. Kifejti nézeteit a dogma alakitásról, muló és maradandó elemeiről, az egyházhoz és a bölcselemhez való viszonyáról. Adja az ő elméletét a vallási ismeretről. Ez utóbbi fejezet már ismeretes. Ez a theol. facultas egyik évi megnyitásánál is szolgált tárgyául s jól emlékszem, minő mély benyomást tett a közönségre. Azt Baur münsingeni tanár németre is leforditotta e czim alatt: „Theologische Erkenntnisstheorie.“ Sabatier beillesztette munkájába, mert keretébe talált.

Láttuk e benső életet, ezt a vallást, mely a léleknek Istennel való érintkezéséből születik. De hogyan lehessen azt kifejezni? Azt nem tudjuk kifejezni, mint például az exact tudományt változhatlan formulákban, hanem képekben, symbolumokban. De abban a mértékben, a milyenben az egyéni gondolkodás nyilvánul, változik át a kép eszmévé. Az ember azt magyarázza, meghatározza, átforditja. A

vallási mythos helyét a vallási tan váltja fel. Ez mindenek előtt egyéni magyarázat..

Mindazonáltal ez egyéni nézetek fenmaradni, általánosokká lenni törekszenek, és a mint azok tökéletlenek és különbözők, összeütközéseket idéznek elé, melyek schismákkal fenyegetnek. A fenyegetett közönség ekkor természetesen a conserválás ösztönéből visszahat. Harcz támad közte és az egyének lelkiismerete között és e harczból születik a dogma". A dogmák ez eredetéből kiindulva vizsgálja több fejezeten keresztül a dogmák életét és fejlését. Megmutatja, hogy hogyan lehet a dogmáknak nevelő ereje, de azok csak addig tarthatnak, mig a vallási kincset magokba zárják, mert azokból a lélek kihalhat. Szükség tehát, hogy a birálat közbelépjék s a tulajdonképpeni vallási elemeket elválaszsza az ugynevezett formától, mely változó és időleges. Bármit mondanak, bármit tesznek különben, hogy a dogmák változhatlanságát fentartsák, mindenik nemzedék azt nem fogadhatja el ugy, hanem csak magyarázattal. A katholicismus és a protestans orthodoxia a dogmát megkövesitették, de az holt test. S az összeütközés bármely pillanatban előfordulhat azok között a theologusok között, a kik a hagyományos dogmára birálatot akarnak alkalmazni és azok közt, a kik kötelességüknek hiszik annak fentartását. Világos, hogy a dogmatikai formula, mely a régi marad és az emberi szellem közt, a mely halad, szakadás áll bé. Tehát kibékülést kell keresni, a vallási közönségek és az egyes szellemek közt békét kell létrehozni. Ez a munka az, melyet a dogmatikai birálatnak kell teljesitni türelmet lehelve, midőn világosit. A dogmatikai birálat tisztelve a történelmi formulát, mely a multtal összeköt, a formától elválasztva a vallási alapot, közösségbe hoz a jelennel, a jelenkor gondolkodásával. Egy szóval világosságra hozza azt az eltagadhatlan tényt, hogyha a vallás tárgya érzékfeletti, azt nem tudjuk másképp kifejezni csakis képekben, jelvényekben és e képek e jelvények változnak az idő és környezet szerint. Az elv ugyanaz marad, a formák változnak s ez az a miben az élet áll. A legconservativebb szellemek kénytelenek a dogmában megkülönböztetni a magot és héjat, a maradandó elvet és az időleges formát. Azok is a maguk modoruk szerint symbolismust használnak a nélkül, hogy arról számot lehetne adni. A nélkül, hogy számot lehetne adni, ezen a módon juthatni a hit láthatatlan egységére Istennek minden gyermekeiben, békére minden szivben, békére az egyházban, s kibékülésre a tudomány és hit között. „Ebből az álláspontból foly egy módszer. A vallási ismeret dogmatikai tárgyalásának a tárgya leend

a vallásos társadalom hagyománya, a mint az meg van állapitva, fentartva és kifejtve a történelmi emlékekben. A dogmatika tekintetbe fogja venni e hagyományt a symbolicus nézlet szempontjából, melyet mi ugy határozunk meg, hogy az az egyház benső életének és kegyességének objectiv kinyilatkoztatása. Igy ez a hagyomány nem ugy fog látszani, mint valamely életnélküli s megváltozhatatlan dolog, hanem mint hatalom, mely bennünk folytatódik. Felfogni ezt a lelket a maga termékeny folytonosságában és a külső szervezet folytonos megujulásában, felfogni e lelket és szervezetet a maga élő egységében, elbeszélni a dogmák eredetét, azoknak hosszas átalakulásait, mint az elvnek, mely azokban nyilvánul, hosszas és szükségképpeni megtestesülését, követni a történelemben a szakadatlan lánczolatot és tovább folytatni a mi saját életünkben szünetnélküli evolutio által: ez az a módszer, birálati és egyszersmind positiv, conservativ és haladó, erős a kegyességben és mindig befolyást engedő a tudománynak, melyet a birálati symbolismus alkalmazni enged minden vallási dologra.

Ez nehány vonásban Sabatier könyvének váza. Bizonyos, hogy nem lehet ebből megfelelő eszmét nyerni arról. Az én igyekezetem csupán arra irányult, hogy feltüntessem annak fontosságát és megmutassam az uj utat, melyre a „Párisi iskola" theologiája Sabatier-vel és Ménégoz-val lépett. „Üdvezülünk a hit által függetlenül a hittételektől". Ez az ő zászlója. Ez uj fogalom azt a ma már szentesitett nevet kapta „*symbolo-fideismus*". Sabatier könyve szépen, világosan, megkapó stylben van irva. Mindazoknak, a kik hasonló tárgyakkal foglalkoznak, nagy szolgálatot tesz. Mindenik fejezet végén jelzi azokat a munkákat is, melyek arra a tárgyra vonatkoznak, melyet a fejezet tárgyal. Tanulmánya széleskörű, biztos és pontos. Mindenek felett nagy segitségére lesz tanulmányaikban a tanulóknak.

Az orthodoxok nagy lármát csaptak, mikor e munka megjelent. A katholikus s az orthodox protestans lapok és szemlék számos czikket irtak ellene, melyek közül némelyik csaknem illetlen. És a mi sajnos, a legmódtalanabb czikkek az orth. protestans lapokban jelentek meg. Egy kath. Szemle egy hosszú czikket közölt arról Mignottól, Frejus püspökétől. Nem lehet, hogy egy kath. püspök elfogadja az iró eszméit, melyek a katholicismusnak megsemmisitése, de a római egyháznak e méltósága legalább elismeri a munka nagy értékét és nem habozik róla azt mondani: „Élénk érdeklődéssel olvastuk e művet, sőt mondhatjuk valódi rokonszenvel az iró iránt, kinek jogát és jóhiszemüségét nem lehet kétségbe vonni. Ritkán olvastunk vonzóbb

és megragadóbb könyvet". Lehet erősen harczolni egy könyv ellen, és bizonyára Frejus püspöke erősen támadta Sabatier könyvét, de a szerző iránt udvarias maradt. Sajnos, hogy bizonyos orthodox protestansok nem mutattak annyi udvariasságot, mint a kath. püspök. Lehet, hogy ez onnan van, mert azt veszik észre, hogy a jövő nem az orthodoxiáé.

De ez nem fogja megakadályozni a szellemek eléhaladását.

— A liberalisok évi conferentiái Nimes-ben tartattak meg, szokás szerint mart. hóráp végén. A mérsékelt orthodoxok közül is sokan voltak jelen. Trial lelkész „a család ellenségeiről" tartott felolvasást. A család a társadalmi rend alapja, de kell, hogy azt igazságosság és szeretet hassa át. De azt számos ellenség fenyegeti, melyek azt megrontani és feloldani akarják. Ezek közt különösen a rosz lakásokat és az alcoholt emliti. A második tárgy volt: „Minden vallás jó vallás", melyről Houter marseillei lelkész értekezett. Nem más mondás ez, mint az, melyet minden nap hallhatni közönyös és skepticus emberektől.

Houter könnyen kimutathatta, hogy az az eszme, melyet e szavakkal akarnak kifejezni, képtelenség. Összehasonlitja a katholicismust és protestantismust. Az embernek itélni kell, meg kell itélni, hogy melyik a jobb s erre nézve elég a szeretetet és szentséget nézni mindkettőben. A katholicismus saját elve által türelmetlenségre van kárhoztatva és a türelmetlenség tagadása a szeretetnek. A katholicismusban sokkal több a csupa formalismus és semmi sem ellenkezik inkább a szentséggel, mint a formalismus. S e két lényeges pontban a protestantismus annál fennebb áll. A huguenották utódai mutassák magukat méltóknak atyáikhoz s küzdjenek a rosz ellen és az emberi szenvedések enyhitése érdekében. A harmadik tárgy a bölcselem köréből volt véve: „Az akarat nevelése". Payot, egy világi olvasott fel arról. Megmutatta az akaratnak határozott szerepét az emberi cselekvés minden körében. S igy mi felelősek vagyunk tetteinkről. Az akarat által értelmi életünk is erkölcsi jelleget nyer, mi értékét növeli. Ebből következik, hogy akaratunk nevelé-e nagyon fontos. Payot elveti mindazokat az elméleteket, melyek az akaratból egyszerű eredményt csinálnak, tekintsék azt akár a velünk született hajlamok eredményének, akár az öröklésének, az sokkal inkább a törekvések sorozata, melyeknek összege hozza létre a rendkivüli eredményeket. De hogy az akarat megalakuljon szükséges, hogy uralkodjék azon valamely irányitó gondolat, az emberi élet elé tűzött czél gondolata, szóval az erkölcsi eszmény. Emez egyéni erkölcs eszménye

egyszersmind a társadalmi igazságosság eszménye, mert az ember nem ember valóban csakis az emberiséggel való köteléknél, a szeretet és igazság által alkotott köteléknél fogva. Az igy alakult akarat sok és nagy akadályokra talál, de előbb vagy utóbb a győzelem az erkölcsi erőn kell hogy megforduljon. Fődolog szemeinket mindig az élet czéljára irányitni és az eszményt kitartással követni.

— A különböző vallási társulatoknak most folytak le a gyűlései Párisban. Ezek közül felemlitem a kisdedek oktatásának elősegitésére alakult társulat gyűlését. Az elnök, báró Schickler, kinek beszédei mindig érdekesek és tanulságosak, most nem volt jelen a Párisban esett bazár katastropha hatása alatt. Ugyan veszély nem érte, pár perczczel előbb hagyván el az épületet, mielőtt kigyult, de azért kérte helyettesitését s igy az egyik alelnök vezette a gyülést. A társulat hasznos munkát folytat. Czélja mindenek felett azoknak a protestans gyermekeknek nevelését segiteni elé, kik kath. népség közt, minden protestans istentisztelettől távol, ki vannak téve a katholikus papok ragadozásainak. Erről a fiatalság egy ismert nevelője, Gaufrés olvasott fel. Melegséggel beszélt a prot. nevelésről, melynek czélja az egyén lelkiismeretét formálni, a kath. neveléssel szembe, mely az egyéniséget elöli.

Utánna egy spanyol lelkész szólott a prot. eszméknek Spanyolországban való terjedéséről, mit az elemi neveléssel eszközölnek. A spanyol kormány megtüri prot. iskolák nyitását az alatt a feltétel alatt, hogy az iskola ne legyen összekötve semmi prot. istentiszteleti helylyel, templommal vagy imaházzal. És e türelmet felhasználták arra, hogy számos iskolát alapitsanak. Bizonyos, hogy a prot. eszmék igy mind nagyobb tért fognak foglalni. Számos példát hozott fel arra nézve, hogy Spanyolországban komoly átalakulás történik a szellemekben s hogy most nehéz, csaknem lehetetlen lenne egy Mortara esetnek ismétlődni.

CHARRUAUD D.

Dr. Brassai Sámuel

† 1897. jun. 24.

A százévek bémerűlnek az idők mélységébe, a nagy szellemek fent ragyognak, mutatva a letűnt idő felett az emberi nagyságot. A hanyatló száz-évvel aludt el örök álomra Brassai Sámuel, a százév nagy tudósa. Az irodalomban a francziák a tizennyolczadik százat a Voltaire-ének szeretik nevezni, a tizenkilenczediket a Renan fényes nevével jelölni. A magyar tudományosságnak alig lesz a jövendő előtt a tizenkilenczedik százévre fényesebb jelzője, mint a Brassai neve.

Szelleme felölelte a tudománynak minden ágát. A mit az emberi értelem a látható természetről megismert, a mit a világgépezet és a vegyi folyamok törvényeiből fölfedett; a mit a képzelem és az ész ereje a régi és ujkori nyelvekben és irodalmakban teremtett: azt mind művelte e csodálatos szellem, a Linné birodalmát, a Newtonét, Bunsen és Liebigét, Humboltét és a Grimm testvérekét. Sokfélét értett és sokat tudott. A természettudományokon túl bölcselmi vizsgálódásokba mélyedt és szemlélődött a természet és lélek rejtelmes kérdései fölött. Magasabb szemlélet egyensulyozza a sok tudást, a rengeteg ismeretet és tanít mint bölcselő tudós, mint a régi nagy mesterek.

És a bölcselem nála nemcsak a különböző tudományoknak adja meg az egységet, hanem az az alap, melyen az emberi szív és kedély követelményei támaszt nyernek, mely erőssége a lélek magasztosabb vágyainak, a láthatatlan ország fensőbb gondolatainak, a hiteszméknek. Nemcsak a tudománynak adott kiváló műveket, számos védelmet irt az anyagelvűség képviselőivel szemben a vallás mellett.

Hatalmas egyéniség, nagy ész és nagy szív volt A százév mindenik nemzedékére befolyást gyakorolt. Logikája erős, mint a Straussé, gyönyöre a zenében nem kisebb, de hite benső, mint egy egyházi atyáé ; a vég más, nem végződik tagadással az utolsó felvonás. Sőt a mint mind magasabb korra jut, s folyton tanúlva, tapasztalva gazdagúlt, annál többet szemlélődik a hit mélységeiben. Eléri e mély szemléletben a Buddha szerinti legmagasabb bölcseséget is, „kivánságai nincsenek, nem ohajt semmit, nincs benne önzés, személyi érzés", eléri a mindenségbe bémerűléshez közelítő emez állapotot, de arczán az egyéni öntudat megdicsőülésével, a keresztény hit szerinti halhatatlanság égi szent fényével.

Iskolája a szabadelvűség, a lelkiismereti szabadság volt. S mindig dicsősége marad az unitáriusok egyházának, és a nemzetnek mindig egy dicső nagysága.

Péterfi Dénes.

Ima

Dr. Brassai Sámuel felett

1897. junius 26-án.

Örök Szellem! Kezdet és végnélküli Valóság! Nagy Isten! Szent tisztelettel, lelkünk mély alázatával borulunk le előtted, hogy könyörgésünkben veled érintkezve, téged imádva, megszenteljük a gyásznak és keservnek e pillanatát s a siralom völgyében is égi fényt keresve, a halálban is életet találjunk.

Ama koporsóban, melyre a kegyelet legmélyebb érzelmeivel tekintenek a mi szemeink, ez egész évszázat átélt embertársúnk haló porai nyugosznak. Oly nagy idő ez az emberi élet óráján, a melyet csak kivételképpen érhet meg egy-egy kiválásztottad e földön. Mert a mint irva is van: *„a mi életünknek napjai 70 vagy mennél fennebb 80 esztendő, mely mikor hirtelen elmulik, elrepülünk.“*

Szent álmélkodás fogja el azért mindenek előtt lelkünket, oh Isten, a te dolgaidon, melyeket cselekedtél, hogy az elhunytat, kinek utolsó tiszteletét e helyen megadni egybegyültünk, oly nagy, oly hosszu időn át megtartottad. Oh, hiszen azok közül, a kiknek bölcsője az övével egyszerre ringott, vagy a kikkel ártatlan gyermekjátékait eljátszotta, ma aligha egy is a földön jár. Ifjuságának barátai s férfi korának osztályosai közül bizonyára többen vannak ma ott künn a szomoru füzek alatt, mint közöttünk. Nemzedékeket látott jönni és elmenni, nagyra nőni és elenyészni maga előtt. Átélte e nagy század viharait és küzdelmeit, dicsőségét és aggodalmait, a melyeket mí, hozzá kèpest többnyire mindnyájan csak gyermekek, részben csak könyvekből ha tudunk és ismerünk.

Es ezt az álmélkodást lelkünkben még fokozza az, ha végig tekintünk dicsőült patriárkánk életén, mely rakva van ragyogó tettekkel, nagy emlékekkel, mint az eget átívező tejut örökfényben tündöklő csillagokkal. Mert szép és ékes korona ugyan a vénség, s magában is tiszteletet parancsol; de ennek a koronának is csak az adja meg valódi becsét és jelentőségét, ha abból az életnek nagy és szép cse-

lekedetei sugároznak ki, a melyeket az idő sem fog, nem tud megemészteni.

Ki tudná, Uram, e pillanatban számon venni mindazt a munkát, a mit idvezült halottunk egy évszázra terjedt életében a szellem birodalmában elvégzett? Hiszen alig van az emberi ismeretnek oly mezeje s a tudományoknak oly ága, a melyekben ő otthonosnak ne érezte volna magát. Fű, fa, virág, állat és ember a földön; nap, hold, csillagok és ezeknek járása a kiterjesztett égboltozatján; népek és nemzetek története, soknak nyelve is; a természet tüneményei és ezeknek törvényei; az erkölcsi világrend; a társadalom czélja és rendeltetése; a szépnek nyilvánulása a művészetben, az összhang a dalban és zenében; minden de minden, a mi az emberi ész kutatásainak és vizsgálódásainak tárgya lehet, az ő nagy szellemét egyaránt foglalkoztatták, sokban azok közül világitó fáklyaként szolgált és fog szolgálni még késő századokig nagyszámu műveivel, melyekkel az irodalmat gyarapitotta, nemzeti közmivelődésünket előmozditotta s magának a halhatatlanságot biztositotta.

Légy áldva azért, mi Urunk, Istenünk, hogy azt a szellemi fényt, melyet idvezültünk elméjében meggyujtottál, ily soká lobogásban tartottad közöttünk. És légy áldva, hogy e szellemi fényt a szivnek hasonló mérvü jóságával és nemességével kötötted össze, a mely nélkül az értelem világa csak olyan, mint a téli nap: világit, de nem melegit. Oh mert hányszor találkozunk tudósokkal és bölcsekkel, a kiknek társaságában ugy érezzük magunkat, mintha havasok lábainál ülnénk vagy jégtorlaszok között járnánk. Megbámuljuk őket, de nem vonzódunk hozzájuk, sőt alig várjuk, hogy megszabaduljunk társaságuktól. Nem igy, oh nem igy éreztük magunkat öreg tudósunk, bölcs barátunk társaságában; mert barátja volt ő a legifjabbnak is közöttünk, ki lábaihoz ült, hogy őt hallgassa.

Az ő közelében mintha nem is éreztük volna azt a nagy távolságot, a mely őt tőlünk tudásban, ismeretben, szivjóságban és nemességben elválasztotta; mintha mi is vele tudósabbak, bölcsebbek és nemesebbek lettünk volna. Az ő ajakán még a tudományos kérdések is elvesztették merevségöket s azokat oly formában tudta közölni, hogy mindenki gyönyörrel hallgathatta és épülhetett is beszédeiből. Nem egy élő tudósunk van, a ki előtt ő tette vonzóvá a tudományt s ő vezette be annak csarnokaiba. Társalgásában pedig a gyermekig le tudott ereszkedni. Nem tartotta magára nézve lealázónak bárkivel is szóba állani, a kik őt felkeresték vagy hozzá folyamodtak. Pedig hányan keresték fel és hányan folyamodtak hozzá, gyakran egészen

ismeretlenül is. És ő, hiven az irás ama szavaihoz: *ne tudja a te jobb kezed, hogy a bal mit cselekszik,* tanácsát, segélyét nem tagadta meg senkitől. Százan, ezeren lesznek az országban szerte-szélylyel, a kik az ő szivének jóságát áldják. Lesznek, a kik pályájukat is neki köszönhetik. Mert a mely ifjuban tehetséget ismert fel, azt nemcsak buzditani és bátoritani, hanem czélja elérésében támogatni is kész volt. Jutott neki a kevésből is, hogy másokkal jót tegyen, mivel magának könyvein kivül nem sokra volt szüksége. Egyszerüen és takarékosan élve, a közczélokra is mindig tudott áldozni, ugy hogy nevét nemcsak mint tudós, hanem mint jóltevő-emberbarát is megörökitette.

Ezekre, a világos értelemre és a nemesen érző szivre gondolhatott, oh Uram, szent dalnokod is, a mikor igy szólott: *„Micsoda az ember, hogy megemlékezel róla? Vagy az embernek fia, hogy meglátogatod ötet? Noha valamennyire kisebbé teremtetted az angyaloknál: mindazáltal dicsőséggel és tisztességgel megékesitetted ötet.“* De bár minden embert e dicsőségre és tisztességre hivtál el, aránylag mégis csak kevesen juthatnak azokhoz: mert hiányzik keblökből az akarat-erő, a mi egyedül biztositja minden munkánkban, minden törekvésünkben a sikert; hiányzik az a kitartás, mely nem ismer lankadást s nem engedi időnap előtt elhomályosulni az elme fényét, nem engedi megkeményedni, megkérgesedni a sziv nemesebb érzelmeit.

Szerető szent Atyánk, Istenünk! Az elme fénye és a sziv jósága mellett Te az akaraterőnek is oly mértékével áldottad meg az idvezültet, a minővel csak ritkán találkozunk. Részben talán annak tulajdonithatjuk azt is, hogy élete oly hosszura terjedt; mert akarta, hogy éljen és élt. De az bizonyos, hogy lelkének ez a nagy és törhetlen akaratereje segitette meg és tette lehetővé, hogy oly sok irányu és nagymérvü ismeretre szert tegyen, annyi tudományt összegyüjtsön és beraktározzon elméjének tárházába, s azokat ismét két kézzel szórja szét ujabb termésre. A mit ő feltett magában, hogy megtanul, azt megtanulta. A mire rávetette magát, hogy megértse, addig nem nyugodott, a mig meg nem értette. A mit elvégzett, hogy megcselekszi, megcselekedte. Tevékenységében kora sem akadályozta meg. Folyton irt, olvasott, dolgozott. Különben nem is volt ő oly öreg, mint évei után tarthattuk. Mert emlékező, gondolkozó és itélő tehetsége a száz év küszöbén sem fogyatkozott meg. Szemeiből, fejének ezüst fürtjei alól is élet, elevenség, mondhatni ifjui tüz sugárzott ki. Alig 3—4 hónapja, hogy leroskadott. De kór-ágyában sem hagyta el lelki ereje. Az utolsó napokig örömmel fogadta barátait, jó embereit, rokonait és tisztelőit. S panasz nem jött ajkára akkor sem, a mikor már

lehetetlen volt nem hallani neki is az intő szózatot: eddig és ne tovább.

Mi Urunk, Istenünk! Ime ily kiváló lelki és szellemi tulajdonokkal megáldott, ismeretekben gazdag, munkásságáért szintugy mint jellemeért egyaránt köztiszteletben részesült, országos hirnevü nagy embert siratunk mi az elhunytban. S bár nem panaszkodhatunk a miatt, hogy időnap előtt szólitottad el körünkből, mégis lelkünk legmélyebb fájdalmával tekintünk koporsójára. Oh, mert az ilyen nagy szellemeknek kialvása mindig korai és sulyos veszteség. Ha a vihar egy ifju csemetét, a mely még gyümölcsöt nem is termett s talán nem is fogna teremni kedvünk szerint, sodor ki tövéből, alig vesszük számba. De ha egy százados cserfát, a melynek árnyékában nemzedékek hosszu sora talált üdülést és dús koronájával erre még mindig alkalmat szolgáltathatott volna, tör össze és semmisit meg, ki állhatna meg megilletődés nélkül roncsai mellett. Az idvezültben nem egy gyenge mécsvilágot, hanem egy óriási szellem-lángot oltott ki a halál szele. Megszünvén szive dobogni, nemcsak egy kisded csermely szakadt meg, mely egy csolnakot sem bir meg, hanem egy nagy folyam tünt el, mely hullámain gazdag kincsekkel megrakott hajókat hordozott. Halála megmérhetetlen veszteség nemcsak nekünk, a kik őt itt siratjuk: szeretteinek, rokonainak, barátainak, tisztelőinek s e nemes városnak, mely büszkén számithatta polgárai közé, hanem hazánknak és nemzetünknek, — veszteség az egész tudományos világnak és emberiségnek.

De bár ily nagy és megmérhetetlen is a mi veszteségünk, kezeinket ajkainkra tesszük és nem zugolódunk ellened, szerető szent Atyánk! már azért sem, mert ezzel talán leginkább megbántanók idvezültünk szellemét, kinek oly erős volt hite benned is, mint az igazságban, melyet szüntelen keresett és a melyben állandóan élt. Őt a tudomány, a bölcsesség sem tette hitetlenné, mint sokakat azok közül, a kik az övénél esetleg jóval kevesebb tudománynyal és bölcsességgel már nem tudnak és nem akarnak neked, oh Isten! helyet adni a világban, a melynek pedig emberi ész még nem mérte meg határait. Ő nem fordult el a vallástól, az egyháztól sem; sőt mint egy valódi pap, közremunkált a vallásos érzés ápolására is s a közmivelődés annyi intézménye között nem tette az utolsó helyre az egyházat. A mi hitének és vallásos meggyőződésének egyik legerősebb bizonyitéka lehet, ő mondotta, hogy nemcsak az anyag halhatatlan. S valóban, a ki az ő koporsója mellett is kételkedni tud a halhatatlanságban, arra nézve a halottak feltámadásának sem lehetne meggyőző ereje.

E hitben, hogy a kiszenvedettnek is csak teste lett porrá, lelke, szelleme azonban él és tovább munkál: enyhitsd, oh uram, az ő elvesztése miatt fájdalmunkat, töröld le érette gyászba öltözött szerető rokonainak könyeit. Cselekedd, hogy az ő életének nagy és szép emlékei, mint jó mag, termő földre találjanak mindnyájunk kebelében s ha nekünk nem is jut osztályrészül az esztendőknek oly szép száma, mint neki jutott, azt az időt, a mit kegyelmedből itt e földön tölthetünk, igyekezzünk felhasználni és értékesiteni, mint ő tevé. Adj hazánknak és nemzetünknek a dicsőülthez hasonló nagy szellemeket, a kik nyomában lépve, az ő kitartásával, erélyével és sikereivel keressék az igazságot, fejlesszék a tudományt, mozditsák elő a közmüvelődést s mindezek által terjesszék a te országodat.

Egy évszáz terheit elviselt s azok által szintén elviselt porrészeinek végre adj csendes pihenést a sirban, az ő nagy és nemes lelke, lángszelleme, a mi hitünk szerint már ugy is megkezdette ujabb munkásságát abban az uj pályakörben, a melybe elhivtad.

Szent fiad, az Ur Jézus nevében kérünk hallgasd meg könyörgésünket. Amen

Bucsúszó.

Isten veled már drága Öregünk! kedves Brassai bácsi! Nem tudom, hogy a halottat siratva vagy a halhatatlant üdvözölve vegyek-e bucsut tőled. Mert hogy nem láthatjuk többé jóságos arczodat, nem gyönyörködhetünk nemes tekintetedben és nem hallhatjuk nyájas szavaidat, bölcs tanácsaidat és elmés beszédeidet — ez fájdalommal tölti el keblünket. De a midőn koporsódnál is érezzük szellemed erejét, mikor tudjuk, hogy halandóból halhatatlanná lettél: avagy nincs-e okunk téged üdvözölni?!

Igen, ha csak sirodra gondolunk, mely nem sokára elfedi porrészedet, akkor méltán kelhet fel ajkainkon a jaj-szó, nemcsak nekünk, a kik itt megjelentünk, hogy az utolsó tiszteletet megadjuk neked, nemcsak egyházunknak, melynek te legnagyobb büszkesége és dicsősége voltál; hanem általában hazánknak és nemzetünknek, mely hogy menyire becsült tégedet, erről többször s legközelebbről a napokban is neked magadnak is alkalmad volt meggyőződni azokból a nagyszámu üdvözletekből és szerencse-kinánatokból, a melyekkel születésednek százados évfordulója alkalmából, a legfelsőbb helyről kezdve, mindenfelől kitüntettek, elhalmoztak s ezzel mintegy megaranyozták életed alkonyát is.

De ha nemcsak a sirra, hanem az emlékoszlopra is gondolunk

— nem arra, a melyet a hálás kegyelet álitand majdan sirodhoz, hanem arra, a melyet te állitottál fel magadnak az életben, arra az emlékoszlopra, a melyről egyik nemzedék a másik után nemcsak azt fogja leolvasni, hogy mikor születtél és mikor haltál meg, hanem azt is megtudja, hogy ezen két időpont között mi-mindent tettél és végeztél és mit köszönhet neked: akkor lehetetlen, hogy ne üdvözöljünk égi utadon, a melyen már az örökkévalóság mezeire jutottál.

Fogadd hát könyeinkkel együtt üdvözletünket is!

Mi hiszük, hogy szellemed fénysugarai nem vesznek el a sir éjjelében, a minthogy emléked is itt marad mindörökké, mindörökre!

Isten veled! Isten velünk!

Ferencz József,
unitárius püspök.

*

Bucsuszó Brassai sirjánál.

Feltartóztatunk nagy utadban még egy pillanatra Kedves Halott! hadd nyomja szelid és fennkölt homlokodra bucsu csókját a kolozsvári unitárius főiskola, mely neked első nyilvános iskolád volt s melynek szellemi kincseit soha senki olyan fejedelmi bőkezűséggel vissza nem fizette, mint te tetted.

Még akkor is és azután is, midőn sas-szárnyaid magas röptével e szűk hajlékból kiemelkedtél s a nemzeti művelődés és tudományos élet tágas tért és palotákat nyitott meg tüneményszerü talentumod előtt: a gyermeki hűség szeretetével halmoztad el azon szerény hajlékot, melyben tanulásod és tanitásod páratlanul nemes szenvedélyének hoztad első áldozataidat.

Az ifjuság, melynek jóltevője, a tanitói kar, melynek Socratese, és az elöljáróság, melynek dísze voltál, mindig érezte közelséged melegét és azt a boldogitó hatást, mit egy erkölcsi és szellemi nagyság ellenállhatatlanul gyakorol környezetére. S hogy e hatás rajtunk kivül oly sokakra terjedett ki, mint csak a legkiváltságosabb keveseké e hazában: még inkább növelte a mi ragaszkodásunkat, tiszteletünket és szeretetünket irántad.

S midőn most ugy látszik, mintha elveszitenénk s rá gondolunk a hihetetlenre, hogy ajkaidnak bölcseségén többé nem csünghetünk, jóságos szemeidnek barátságos tekintetén föl nem melegedünk: a nagy veszteség tudatában megszakgatnók ruháinkat és az igaz fájdalom könnyeivel elárasztanók koporsódat.

De ha élted hatalmas folyamán, innen az örökkévalóságba való

torkolásától visszatekintünk s látjuk annak a látatlanba elvesző eredetétől kiindulva termékenyitő kanyargásait, ha végig tekintünk azon a befejezett tökéletes életen, mely századunk minden nemes törekvéseiből és munkájából bőven kivette és végrehajtotta a maga részét, — ha látjuk a gondviselés bőkezüségét, kiárasztva reád szellemi kincseinek sokaságát s megáldva mindvégig a százados tölgy életerejével azok értékesitésére, — ha meggondoljuk, hogy te a XIX-ik évszáz magyar renaissanceának élő typusza maradsz az iskolában és életben, tudományban és irodalomban, s lelkednek minden nemes tüzét kilobogtattad az elalvó mécs utolsó lobbanásáig, s hogy minket ez élő fény, utódainkat életed, jellemed és munkásságod mesés hire és példája örökké buzditani és lelkesiteni fogja: megilletődve bár, de azon tudattal adjuk át az anyaföldnek porhüvelyedet, hogy te velünk vagy és velünk maradsz, mert a ki száz évet ugy él, mint te éltél az halhatatlanságát már e földön megkezdette.

Az élet látóhatárának szélén, fényének teljességében, csendesen lenyugodó napod szelid sugarait lelkünkbe zárva bizunk, mint te biztál — a viszonlátásban. Isten veled!

Kozma Ferencz,
isk. felügyelő gondnok.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Értesítő a nemzetközi unitárius Conferentiáról. Az intéző bizottság közreműködésével szerkesztette Boros György titkár. Kolozsvárt, 1897. 8r. 181 és 18 lap. — A millenniumi ünnepek alkalmával Budapesten, 1897, sept. 6. és 7. napján tartott unitárius conferentia van e tartalmas kötetben ismertetve magyar és angol szövegben. G á l Miklós lelkész hangulatos imája és F e r e n c z József püspök ékesszóló szép alkalmi prédikácziója után D a n i e l Gábor elnök az unitárius vallás történetét s az angolokkal és amerikaiakkal való érintkezésünket ismerteti. S z é k e l y Ferencz a budapesti egyházról, P é t e r f i Dénes a vallásról, D o w s o n H. Enfield az unitárizmus jelen állásáról Angliában, K o z m a Ferencz a lelkészi hivatás jelentőségéről társadalmi és nemzeti szempontból beszéltek igen érdekesen. Szívhez szóló volt W i l l i a m s C. Theodor new-yorki lelkész lelkes oratiója, mely az óda fenséges hangján dicsőiti az ünneplő Magyarországot, mint a szabadság hazáját egy évezreden keresztül.

Csupán csak annyi figyelembe ajánlható észrevételünk van még az Értesítőnek szerkesztéséről, hogy az ily, két világrész olvasóit érdeklő kiadásokra a lehető legnagyobb gondot kell fordítani. A 77. lapról kimaradt pl. a felolvasó neve; az angol szövegben a conferentián résztvevők a legfurcsább zűrzavarban vannak bemutatva, némelyik kétszer is megnevezve különösen hangzó czimekkel, míg más egyszer sem. Szóval a tanulság az legyen ezutánra, hogy a maradandó becsű művek kiadása kellő gondot és figyelmet igényel. *K. F.*

Hankó Vilmos dr.: Székelyföld Kiadta az Erdélyrészi Kárpátegyesület. Budapest. 8r. 350 l. 115 eredeti képpel. Ára 3 frt. 50 kr. E díszes kiállítású nagy kötet megérdemelt feltünést keltett irodalmunkban. Vonzó, szép tollal ismerteti a székelyföld természeti kincseit s a székely faj becsülésre méltó szép tulajdonságait. Itt-ott a történelemre is kitér a kitünő szerző s ez gyönge oldala különben nagy gonddal írt derék munkájának. A sok rege és hírlapokból átvett adoma mellett csaknem elvész az az egykét igaz adat, mely a székelyek multjára világot deríteni volna hivatva. A 70. lapon ilyeneket is olvasunk: Székely-Keresztúr legérdekesebb épülete a katholikus templom. „A reformáczió idejében az unitáriusok foglalták el, a mult század végén azonban visszaszállott az megint j o g s z e r i n t i birtokosaikra". E hely világosan elárulja, hogy a jeles író, kinek a balneologia specialis tanulmánya, igen keveset okult Erdély történelméből, a Leopoldi diplomának pl. hírét sem hallotta. Az sem áll meg, a mit a következő lapokon olvasunk, hogy a mai szombatosok szinleg katholikusok, reformátusok vagy unitáriusok s eljárnak bevallott felekezetük templomába. S az már a régmult időhöz tartozik, hogy a szombatosok értelmi színtája magasabb volna a többi székelyénél. Ezekhez hasonló meséket és csekélyebb hibákat nem számitva, melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe e

kitünő könyvet. Valóban alkalmas az érdeklődést és rokonszenvet székelyeink iránt szélesebb körben is fölkelteni s a székelyföldet, Erdély e legszebb és legmagyarabb vidékét, még az idegenekkel is megkedveltetni. *K. F.*

Péterfy Dénes: A mi a vallásban változó és maradandó. Kolozsvár, 1896. 8r. 14 l. A protestáns egyházi lapok élénken foglalkoztak e tartalmas kis füzetkével, melyet szerzője a Budapesten tartott unitárius conferentián olvasott föl. A Dunántuli Protestáns Lap ismertetése szerint: „Maga a czím felkelti figyelmünket s érdeklődéssel várjuk, rövid 14 lap keretében miként ad feleletet e nagyfontosságú kérdésekre. S megadja a feleletet. Megadja pedig érdekesen, a figyelmet lekötően“. Péterfi maradandónak csak az egy Isten-eszmét tartja. A Prot. Lap a Krisztusról való felfogást is épen olyan változatlannak hirdeti. Hasonló értelemben nyilatkozik az Egyh. és Isk. Lap szerkesztője is. Mig a Sárospataki Lapok nem foglal állást e kérdésben s csak elismeréssel szól „e rövid, tiszta észszel, meleg szivvel irt értekezésről, mely szembeszáll a dogmatikusokkal, kik a vallásból minden változást kizárnak, s a skeptikusokkal, kik abban semmi maradandót nem látnak“. Szerző szerint: e két szélsőség közt a középen van az igazság. Változó a vallásban annak ismereti része, a vallásos gondolkozás megnyilatkozásai; ellenben az Isten-eszme, Isten-gondolat mindenütt ott van az ember tudatában. Ez a mi a vallásban maradandó. *Kanyaró F.*

Kádár József: Szolnok-Dobokavármegye nevelés- és oktatásügyének története. Deés, 1896. 4r. 587 l. E testes kötet nem tartozik a sebtiben összehányt millenniumi monographiák közé. Szerző, kinek mint Szolnok-Doboka vármegye érdemes történetírójának, neve régóta ismeretes, apró részletekig terjedő bámulatos szorgalommal igyekszik e megye tanügyi multját földeríteni. Maradandó becsűvé teszik könyvét főleg azok az érdekes adatok, melyek a népnevelés szomorú állapotját a jelen százév közepéig ismertetik. Reánk nézve legérdekesb az egész kötetben a bethleni lengyel unitárius iskola története. E részre s a többi unitárius történeti vonatkozásra még visszatérünk; itt csak mellesleg említjük meg, hogy a dézsi unitárius gimnázium első ismert rektora a XVI. században Bogáthi Fazakas Miklós. Az illustratiokkal is ellátott diszes mű 230. lapján a szerző arczképét és rövid életrajzát találjuk. Ebből megtudjuk, hogy Kádár József, ki most dézsi polgáriskolai tanár, tordai és kolozsvári iskolánknak kitünő növendéke volt s 1874. oct. havában csak azért nem lett pap, mert „nem akart o l y e g y h á z papja lenni, mely lelkészét költött okok alapján üldözi“. E megjegyzés a 100 unitárius egyház közül kétségkivül csak egyre illik s arra is csak 1874 okt. havában illett. Ezért a millennium ünnepére szánt objectiv történeti műből e subjectiv észrevétel bátran kimaradhatott volna. *Kanyaró F*

Dante lélektana a Divina Comédiában. Irta Cs. Papp József. Kolozsvár, 1897. 1—63. l. 10. fejezetben tárgyalja Dante lélektanát: I. A lét czélja. II. A lélek eredete. III. A lélek egysége és székhelye. IV. Felfogó tehetség. V. A képzelő tehetség. VI. A felsobb rendű lelki erők. VII. Az emlékező tehetség. VIII. A becslő tehetség. IX. Az ész. X. Az akarat. Földi életünk csak átmeneti állapot. Azért születtünk, hogy az égbe szálljunk. Per volar su nata. Csak ott van igazi élet. Az emberi lélek ártatlanul kerűl ki a teremtő kezéből. A paradiesomi ember még testére nézve is halhatatlan volt. Az eredendő bűn megfosztotta az embert méltóságától. A lélek halhatatlan, de az ész és szabadakarat kisebb mértékben maradt meg. Az ember középen áll a romlandó és romolhatatlan között s ezért rendeltetése is kettős. Egyik az, h. értelme összes tehet-

ségével gyarapitsa a jók művét, másik az, hogy az örök boldogság osztályosa legyen, mit a kinyilatkoztatás tanainak elfogadása és a theologiai erények gyakorlásával érhet el. A lélek eredetére nézve Szent Tamással együtt vallja, hogy az első alak és anyag, tisztán, össze nem keverve, kerültek ki Isten elméjéből egyszerre. A lelket a teremtés pillanatában önté Isten az élő szerves testbe. Nem az isteni substantia emanatiója tehát, mert Isten lényege egyszerű, oszthatatlan, hanem a semmiből teremtetett.

Az anyag kiterjedt, áthatatlan, osztható, a léleknek nincs kiterjedése, oszthatatlan, felül áll téren és időn, amaz tehetetlen, ez a cselekvés forrása, amaz összetett, ez egyszerű, isteni. Az akarat szabad, a lélek szabadon választhat. Különben nem vonhatni felelősségre, és sem érdem, sem vád nem illethetné. Néha úgy látszik, hogy erőszaknak enged, de tényleg saját választását követi. Néha meg az ösztönszerű motivumok uralma alól nem menekűlhet. Tanácsot az ész ad neki s elhatározása felett őrködik. A középkor általában s Dante is hitt a csillagoknak az emberi sorsra való befolyásában; de azzal a megszorítással, hogy csak a vegetativ és érző lélekre, értelmi részére azonban nincs. Sőt még ez ellen is sikerrel küzdhet az ember. Igy a szabad akarat tana meg van mentve. De tudatlanság, képzelődés, szokások, szenvedélyek még is sokszor károsan befolyásolhatják az akarat szabad elhatározását, másfelől pedig az anyagi gondok. A füzet könnyen folyó, kellemes, magyaros nyelven van írva. Szerző egyike közöttünk azoknak, kik a szellemi közlekedést új csatornák megnyitásával legsikeresebben elősegíthetik. *Dr. G. K.*

KÜLÖNFÉLÉK.

Brassai temetése. Jun. 25-én az unitárius leányiskola nagytermében volt egész nap az elhunyt ősz tudós kiteritve. Igen sokan megnézték a lakosság minden rétegéből. Sokan megbámulták Dávid Ferencz aranyos emléktáblával ellátott kerek kövét is s Lachowszky András lengyel unitárius pap siremlékét a templom melletti czinteremben.

Pénteken este zárták le a koporsót, a nagy halott szivére helyezve előbb a hálás tanitványtól, Hermann Ottótól, küldött gyopár-virágszálat. Templomunk piaczán volt felállitva a diszes ravatal, melyet majdnem elfödtek a körülte diszlő délszaki növények s a koporsóra boruló szebbnél-szebb koszoruk, köztük a magyar tudományos akadémiáé babérlevelekből, s a kolozsvári egyetemé pálmából fonva, alján a ritka ausztráliai Brassaia actinophilának levélbokrétája. A ravatal mellett a gyászba öltözött tanuló ifjuság állott őrt. A nagy halottól búcsút vevő látogató közönségnek kora reggeltől vége-hossza nem szakadt.

Jun. 26-án délután 3 órakor gyülekezni kezdett a Belmagyar-utczában a temetésen részt venni kivánók serege. $^{1}/_{2}4$ órakor már fekete volt a templom és kollegium előtti tér a legintelligensebb közönségtől. A később jövők alig tudtak áttörni az utczán hullámzó népsokaságon. A templomban a papnövendékek az ifjabb tanárok felügyelete alatt tartották fönn a példás rendet. A falak két ölnyi magasan gyászszövettel voltak bevonva. A roppant boltozat alatti tér zsufolva volt közönség-

gel. A nők felőli első padban a gyászoló rokonság: Csegezi Mihályné, Sándor Jánosné, Siménfalvi Berta, Albert Iván, Koncz Imre. Balfelől a küldöttségek, az akadémia, egyetemi tanácsi s világi hatóságok képviselői: Albert János, Albach Géza, Esterházy Kálmán gr., P. Horváth Kálmán br. Wesselényi Miklós br. Bethlen Bálint gr. Szilvásy Béla, Finály Henrik, Kőváry László, Szentiványi Gyula, Fekete Gábor, Csegezy Mihály, Székely Miklós, Farkas Gyula és Lajos, Márki Sándor, Szamosi és Csengeri János, Bors Albert, Deák Pál, Hám Sándor, Szász Gerő, Pokoly József, Szabó Samu és mások. Szemben a szószékkel a honvédség és közös hadsereg tisztikara, élükön Schlacher tábornokkal. A püspök jobb kezénél a vidékről beérkezett esperesek, mögötte a lelkészi és tanári kar.

Kevéssel négy után megszólalt a ravatal mellett a Brassai bácsi kedves harmoniumja, melyet 26 ifju leányka állott körül, kik Iszlai Márton vezetése alatt megható kardalt énekeltek. Fölemelkedett a szószéken Ferencz József püspök tisztes, komoly alakja, ki szívhez szóló hangján egyikét mondta el a legszebb imáknak. A nagyobbrészt más vallásu közönség áhitattal figyelt a főpásztori szózatra. Majd az orgona mellől a dalkör gyászéneke hangzott. Fekete atillás temető-szolgák a ravatal koszoruit kezdték leszedni s földi büszkeségünk muló porhüvelye megkezdte utolsó utját, másnak az enyészet, neki az örökkévaló halhatatlanság felé.

Mig a menet a Magyar-utczában tartott, alig mertük szemünket a földről felemelni, jobbról-balról oly sok nép tolongott, kik között hogy út nyilhatott, a rendőrség tartotta fönn annyira a rendet. A piacz felé tisztulni kezdett a tér. A Torda-utcza ismét meg volt rakva közönséggel. Sürün állottak a temető alján, a sirok mellett is az út két felén, mindenütt, a merre a gyászkocsi elhaladott.

Barra, Berde, Kriza és Farkas Sándor közelében ásták meg néki is az örök nyugvó helyet. Az útak mellékén bőven fakadoztak a sok tavaszi esőzés friss forrásai, mintha maga a temető is siratta volna nagy halottunkat. Oda fönn nyájasan mosolygott le a derült nyári nap, mintegy gyönyörködve az itt alant impozánsan megnyilatkozó tiszteletben, mely oly igaz kegyelettel veszi körül egy hosszu, fáradhatatlan, munkás élet emlékét. A sirnál Finály Henrik az akademia, Farkas Gyula az egyetem, Esterházy Kálmán az erdélyi muzeum és Kozma Ferencz az unitárius főiskola nevében mondottak mindnyájok felejthetetlen halottjának végső búcsúszót. A beszédek végeztével felharsant a Kolozsvári Dalkör gyászéneke s a mint a leereszkedő koporsót elrejté az anyaföld szem elől, a közönség darabokra szedte szét a koszorukat, s kivált a kolozsvári nők mindenike igyekezett egy-egy örökzöld babérlevelet, vagy hervadó virágszálat magával vinni, mely őt a jóságos Brassai bácsira emlékeztesse.

Erdélyi mennyasszony, amerikai vőlegény. Ismeretes olvasóink előtt, hogy az unitárius vallás a régi Kolozsvár szász és magyar lakóit egygyesítette, összeházasitotta s végre az egész várost magyarrá tette, mint erről eleget panaszkodnak a tulzó szászok történetirói. Az angol magyar unitárius érintkezésnek s az irántunk támadt vonzalomnak is érdekes példája volt a Paget-család Erdélyben letelepülése és szívvel

lélekkel megmagyarosodása. Az amerikai unitáriusok praktikusabbak az angoloknál: ők még a mi hiveinkkel is az ő gyülekezetöket szeretnék növelni s igy igyekeznek fentartani a testvéries kapcsolatot az óczeánon keresztül. Legalább erre mutat azaz érdekes hir, mely közelebb a lapokat bejárta.

— A küküllőmegyei Sáros községben *Iszlay László* odavaló birtokosnak, a küküllői unitárius egyházkör felügyelő gondnokának feltünő szépségű, kedves leányát, *Margitot* az ismert festőművésznőt, dr. Iszlay József budapesti orvostanár unokahugát eljegyezte *Cornstock Ádám* unitárius vallású amerikai nagybirtokos, mathematikai és bölcsészeti doktorandus a göttingai egyetemen. A két különböző világrész szülötteinek szép frigyéhez, kiket nemcsak a szerelem, hanem az üdvözitő vallásos hit is egyesit, úgy Erdélyből, mint a tengerentulról számos előkelő család gratulált.

A mi szerencsekivánatainkat is fogadja az érdekes ifju pár jövendő boldogságához!

Németországból. Herrn Pastor Dénes Péterfi, Kolozsvár, Ungarn. Leipzig-Gohlis, Deutschland 21. Mai, 1897. Szíves válasza, melyet levelemre küldött, elragadt s meginditott. Meleg, teljesen átérzett köszönetemet fejezem ki nagy szívességeért. Jó gondolat volt, hogy megküldötte nékem conferentiájukról a két nyelven írt értesítést, a melyből én mindjárt láthattam, hogy mik történtek és mondattak e nevezetes alkalommal. Mert a magyart még nehezen tudom olvasni. Kérném szíveskedjék most megküldeni utánvéttel a Keresztény Magvető hátsó lapján hirdetett „Unitárius Kis Tükör“ és „Unitárius Káté“ műveket Ferencz püspöktől. — A mi a liberalis theologiának Németországban való kilátásait illeti, örömmel közlöm a következőket, habár azok nem mind új adatok ön előtt. Ez országban minden szabadelvű mozgalom ezideig az államegyház körén belől történt. A birodalom különböző részeiben az egyház-kormányok különbözők a szabadságra nézve, melyet lelkészeiknek engednek. Legszélesebb a szabadság-határ Thüringia különböző államaiban, a badeni nagy herczegségben, Pfalzban, Hamburg és Bremen szabad városokban. Mindezekben az országokban nagy többsége van a szabadelvű lelkészeknek, a kik, bár formailag a bévett egyházhoz tartoznak, de tényleg unitáriusok. Szászország ref. lelkészei csaknem ugyanezen állásponton vannak, a mit tehetnek is minden nehézség nélkül, mert a formula, melyet alá kell irniok, midőn Leipzigben vagy Dresdenben állást foglalnak, inkább széleskörű kifejezésekben van megállitva és nem köti meg őket valamely dogmaticai szerződés. Természetesen a ref. gyülekezetek éppen úgy választhatnak orthodox lelkészt is, ha akarnak; de tényleg félszáz év óta lelkészeik liberálisok.

Nem hivatalos szervezet az Allgemeinen evangelisch-protestantischen Missionsverein, mely Schweitzból eredt és a melynek most a szász-weimari nagyherczeg a protectora és Dr. Arndt, potsdami lelkész az elnöke. Czélja terjeszteni a szabadelvű kereszténységet mivelt és félmivelt népek közt missionáriusok által. Igy például Christlieb lelkész, egy barátom Japánba Tokyoba van missionáriusnak kiküldve. A Missionsverein egy kicsiny Lapot is ad ki, a Missionsblattot.

„A Protestantenverein". a mely iránt ön annyira érdeklődik, most is tart népszerű felolvasásokat Dresdenben és Berlinben és több lapot ad ki, a melyek közül a legfontosabbnak látszik a „Protestant". A mint talán tudni is fogja, atyám, ki a leipzig-i egyetemen a bölcselem tanára volt s a kit ezelőtt négy évvel vesztettünk el, sokáig volt elnöke a Verein leipzigi csoportjának. Sajnos, hogy csak a halála után jöttem ismeretségbe angol unitárius barátaimmal és ismerhettem meg egyh. szervezetüket. Képzelheti mily megelégedéssel hallott volna ő az Angliában és Magyarországon viruló unitárismusról, mikor a mi országunkban még nem gondolhatunk oly vallási szabadságra, mint az önöké. Van-e oly hivatalos értesítőjük az unitárius gyülekezetekről, mint a milyen az angoloknak az Essex Hall Year-Book? Minthogy nagyon szeretném tudni az önök gyülekezeteinek számát és nagyságukat, nagyon lekötelezne, ha egy ily évkönyvet is küldene. Remélem megbocsát, hogy oly sok szívességre kérem. Biztosíthatom, hogy bármiben fordul hozzám, örömmel veszem, kivánságát készséggel teljesítem. S ezt annál inkább tehetem, mert a mellett a mit én tudok, van egy oly tanácsadóm, mint Dr. Mehlhorn a mi ref. lelkészünk, atyámnak jó barátja, ki minden theologiai kérdésben nagyon járatos, s kinek része van a fennebbi adatok közlésében is.

Ismételten megköszönve fáradságát és szívességét maradok stb.

Dr. W. Seydel.

Pálfy Ferencz †. Ügyvéd volt és a keresztúri egyházkör gondnoka, egyike a legkiválóbb világi férfiainknak. Régi székely primor családból származott, Pálfy Mihály tartsafalvi földbirtokos és Pálfy Juliánna szülőktől. Tanult Sz.-Keresztúrt és kolozsvári collegiumunkban. Kolozsvárt végezte a jogot is kitüntetéssel. 1873-ban Marosvásárhelyt ügyvédi vizsgát tett és a rákövetkező évben kezdette pályáját Székely-Udvarhelyt. Nemes törekvéssel dolgozott s egyike lett a legtekintélyesebb ügyvédeknek. A Pálfy család nymbusát a megyében emelte. Az egyház ügyei iránt érdeklődéssel viseltetett, udvarhelyi egyházközségünket, melynek gondnoka volt, jó tanácsaival és anyagi áldozataival szolgálta, a templom épités ügyét az egyházközségben közel vitte a megvalósuláshoz. A keresztúri egyházkör nagytekintélyű gondnokát vesztette benne. Barátai a nemes barátot. Emléked áldott!

Gyászhirek: Tartsafalvi *Pálfy Ferencz*, ügyvéd, törvényhatósági bizottsági tag, a Székely-keresztúri unitárius egyházkör gondnoka, egyháztanácsos jun. 15-én 51 éves korában, házassága 23-ik évében aránylag rövid szenvedés után elhalt. Elvesztését legérzékenyebben fájlalják: neje Ugron Borbála s gyermekei: Ferencz, Jenő, Béla, Zoltán, László; testvérei: Pálfy Mihály, marosvásárhelyi ügyvéd, Pálfy Károly sz.-udvarhelyi főreáliskolai tanár. — Kozma Ferencz kir. tanácsos tanfelügyelőt és családját fájdalmas veszteség érte *Irén* leányuk 4 éves korában történt halálában. — Orbók Mór, kolozsvári állami fiképezdei igazgatót szomorú veszteség találta édes atyja *Kökösi Orbók Ferencz*, várfalvi nyugalm. lelkész halálában. A megboldogult 77 évet élt s csak nem négy évtizen volt a várfalvi egyház lelkésze. † jun. 8.

ARANYKÖNYV.

Az „Ezredéves Emlékalap"-ra tett kegyes adományok.

(Nyolczadik közlemény.)

173. Derzsi Károly, tanár, Torda.	37 frt 65 kr.
174. Dr. Gál Kelemen, tanár és neje Fekete Ilona Kolozsvárt, a magok részéről 10 frt; fiok: Gál Ernő nevére 2 frt; együtt	12 „ — „
175. Özv. Fekete Pálné, Kolozsvárt	5 „ — „
176. Szent-Iványi Gyula, nyug. kir. táblai tanács-elnök, Farnos	25 „ — „
177. Gálfi Lőrincz tanár, Kolozsvár	10 „ — „
178. Albert Iván, mérnök Nagy-Enyed	30 „ — „
Összesen	119 frt 65 kr.
Az előbbi hét közlemény összege	1356 „ 31 „
Együtt	1475 frt 96 kr.

E nagy emlékhez kötött alap gyarapitására tett szives adományaikért fogadják meleg köszönetemet a kegyes adakozók. Becses adományaikkal ez emlékalap megteremtése iránt táplált reményeimet is megujulni érzem

Kolozsvárt, 1897. junius 29.

Ferencz József,
unitarius püspök.

Adakozások a tarcsafalvi unitárius templom épitésére.

(Harmadik közlemény.)

Németh Albert 1 frt, Marosi Mózes 50 kr., Sz -Udvarhely, László Mihály 20 kr., Jakab János 20 kr., Ambrus Péter 20 kr, Nagy Lajos 10 kr., Ambrus Zsigmond 5 kr., Andrási Péter 20 kr., Karamási Pál 5 kr., Karamási Zsigmond 4 kr., Pál Ferencz 20 kr., ifj. Varga János 10 kr., Jakab Mihály 10 kr., id. Varga János 20 kr., Andrási Mihály 15 kr., Andrási Mózes 50 kr., Jakab Péter 10 kr., Andrási Lajos 20 kr., Andrási Pál 10 kr., Bartalis Ferencz 20 kr., ifj. Bartalis Andrásné 50 kr., Bartalis Sándor 30 kr., Szász Sándor 10 kr., Szász József 10 kr., Márkos András 30 kr., Zsidó István 10 kr., Kibédi Mózes 30 kr., Varga Juliánna 50 kr., Valaki 5 kr., Demeter István 20 kr., Ambrus Dénes 20 kr., Demeter Dániel 10 kr., Demeter János 20 kr., ifj. Kis András 20 kr., Almási Mózes 10 kr., Derzsi Dénes 20 kr., id. Derzsi Lajos 10 kr., Biró Domokos tanitó 1 frt, Szabó Mózes körj. 50 kr., Bartalis Dénes 20 kr., Dobos István 10 kr., Szatmári Mózes 10 kr., Jónás Mózes 10 kr., Derzsi Mózes 10 kr., Bartalis Sámuel 20 kr., Ferenczi Áron lelkész 1 frt, *Medesér.* ifj. Pap Zsigmond 50 kr., Pap Péter 4 kupa buza, Pap Bálint 1 kupa törökbuza, Pap Pál 2. k. t., Pap Salamon 1 k. t., Pap István 15 kr., László Pál 15 kr., László Sándor 20., Benczédi István 2 k. t, László János 10 kr., Benczédi János 3 k. b., László Dénes 10 kr., Benczédi Ferencz 1 frt, Gyarmathi Dénes tanitó 50 kr., Benczédi Dénes 3 k. b., László Zsigmond 2 k. b, Péter János 50 kr., Benedek Sándor ½ vékát, Benczédi Zsigmond 1 v. b., Pap Zsigmond 50 kr., Firtos Mózesné 1 v. b., Péter István 7 k. b., Pap Mózes 5 k. b., Benczédi Gergely 10 kr., Pap József 6 k b., Benczédi Sámuel 2 k. b., Benczédi Sándor 5 k. b., Péter György 2 k. b, ifj. Benczédi Mózes 5 kr., Bözödi István 2 k. t.

Fogadják a kegyes adakozók kicsiny egyházközségünk hálás köszönetét.

Tarcsafalván, 1897. junius 20-án.

Pálffy György,
gyűjtő,
épittető biz. elnöke.

Was Sándor,
gondnok.

Ürmösi Sándor,
lelkész,
mint gyűjtő.